

Centre for Economic and Regional Studies of the Hungarian
Academy of Sciences – Institute of World Economics
MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet

Műhelytanulmányok

127.

2018. július

Deák András

VAN-E OROSZ MODELL?

GAZDASÁGI ÚTKERESÉS ÉS MODERNIZÁCIÓ OROSZORSZÁGBAN

MTI

Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont

Világgazdasági Intézet

Műhelytanulmányok 127. (2018) 1–48. 2018. július

Van-e orosz modell?

Gazdasági útkeresés és modernizáció Oroszországban

szerző:

Deák András

tudományos főmunkatárs

Magyar Tudományos Akadémia

Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont

Világgazdasági Intézet

email: deak.andras@krtk.mta.hu

Minden itt kifejtett vélemény és következtetés a szerző sajátja, mely nem minden esetben tükrözi a Világgazdasági Intézet, illetve a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont kutatóinak véleményét, vagy a Magyar Tudományos Akadémia álláspontját

ISBN 978-963-301-670-1

ISSN 1417-2720

Van-e orosz modell?

Gazdasági útkeresés és modernizáció Oroszországban¹

Deák András²

Összefoglaló:

A tanulmány áttekinti a Szovjetunió felbomlása óta eltelt közel három évtized orosz fejlődését, az orosz gazdaság jellegéről folytatott tudományos vitákat és rendszertani osztályozási kísérleteket. Részletesebben is megvizsgál két fontos területet, amelyek a létező orosz kapitalista fejlődés korlátjaivá válhatnak a közeljövőben: a szénhidrogén-szektor helyzetét és a demográfiai trendeket. Végezetül az E. K. Trimmerger által kidolgozott "bürokrata-forradalmár" elit elmélet segítségével elhelyezi a gazdasági modernizáció jelentőségét a kormányzat preferenciái között, kísérletet tesz annak tágabb politikai kontextusba helyezésére.

JEL: P16, P26, P48, O25, O43, O52

Tárgyszavak: Oroszország, gazdasági fejlődés, járadékvadászat, demográfia, elitelméletek

1. Bevezetés

Az 1917-es orosz forradalom kapcsán a kommunista értelmiség soraiban az egyik fő aggodalmat az képezte, hogy amennyiben világforgóradalom híján Szovjet-Oroszország egyedül marad, nem válik-e a bolsevik állam az orosz cárista hagyományok áldozatává. Kifejlett kapitalista struktúrák és széles, öntudatos munkásmozgalom nélkül nem

¹ Jelen műhelytanulmány a Világgazdasági Tudományos Tanács 2018. június 20-i ülésére készült, s azon került megvitatásra.

² tudományos főmunkatárs, a „Globalizáció közgazdaságtana” kutatócsoport vezetője - Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet, Tóth Kálmán utca 4, H-1097 Budapest, Hungary. Email: deak.andras@krtk.mta.hu

juthatnak-e újra érvényre a bürokratikus és önkényuralmi reflexek, ezúttal a proletárdiktatúra köpönyegében.

Nagyjából hetven évvel később a kommunizmus átadta a stafétabotot a piaci kapitalizmusnak és a nyugati demokráciának, hadd próbálkozzanak azok Oroszország „meghódításával”. Kétségtelen, hogy az 1990-es évek eleje két vonatkozásban sokkal kedvezőbb volt az átalakítás szempontjából, mint az 1910-es évek vége. Egyrészt az Orosz Birodalom felbomlásával ellentétben a Szovjetunió szétesése viszonylag mérsékelt áldozatokkal járt. Bár az orosz lakosság jelentős része számára az továbbra is fontos és drámai esemény maradt³, az 1990-es évek állapotai nem összehasonlíthatóak az első világ- és az azt követő polgárháború borzalmaival. A Szovjetunió egyik fő történelmi érdeme, hogy „legalább nyugdíjazni lehetett”⁴. Másfelől az új Oroszország korántsem maradt egyedül, piaci demokráciák vagy oda törekvő országok sokasága vette körül, javítva a reformok kivitelezhetőségét.

Mégis, majdnem harminc évvel később időszerű mérleget vonni és megvizsgálni, hova vezetett az átalakítás. Milyen a „létező orosz kapitalizmus”, mik a sajátosságai, mennyire fertőzte meg azt az „orosz sajátságosság” [Sz. Bíró, 1995]? Van-e orosz modell, melyek a rendszeralkotó jegyei? Végezetül mennyire fenntartható a jelenlegi orosz rendszer, felzárkózási pályán van-e az orosz gazdaság, illetve a társadalom hosszabb távon megelégszik-e a rendszer által biztosított jóléttel?

Ez a tanulmány ezt a három kérdést veszi górcső alá. Terjedelmi és tematikai okokból sem tudok teljes értékű válaszokat adni azokra. Sokkal inkább tudományosan is tárgyalt kérdésekből adok egy válogatást. A következő fejezetben az orosz gazdasági rendszer tipológiai besorolása kapcsán kialakult vitákat mutatom be. Ennek során kimerítően tárgyalom a periodizáció problémáját és a leíró módszertan sebezhetőségét a vizsgált

³ 2016-ban a lakosság 56%-a sajnálta a Szovjetunió szétesését (1992 óta végzett mintán 2000 végén érte el a támogatók száma a maximumot, 75%-ot, 2012 végén a minimumot, 49%-ot) 28%-uk szerint nem volt abban semmi rossz (16% 1999-ben, 36% 2007-ben). A bomlást 2016-ban a lakosság 33%-a tartotta elkerülhetetlennek, 51%-a elkerülhetőnek. „Bolshe polovini rosszijan szozsalejut o raszpagye SZSZSZR”, Available from: <http://www.levada.ru/2016/04/19/bolshe-poloviny-rossiyan-sozhaleyut-o-raspade-sssr/>.

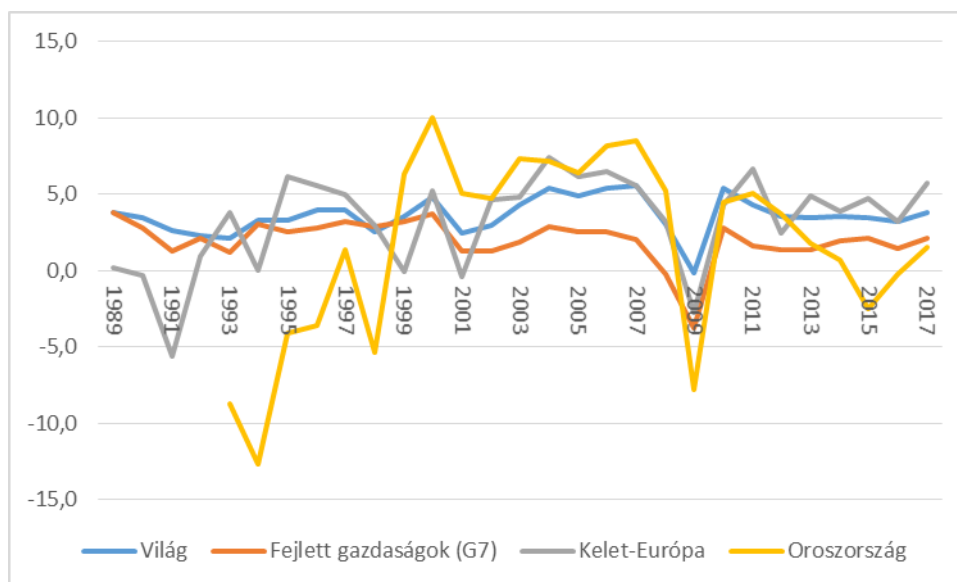
⁴ Nyikita Hruscsov vélekedett hasonlóképpen saját történelmi szerepéről Sztálinhoz képest leváltásakor, 1964. október 15-én.

változó kiválasztásának vonatkozásában. A harmadik fejezetben a rendszer fejlődési korlátaiból választottam ki kettőt és vizsgálom meg azokat részletesebben. A negyedik fejezetben, részben kísérleti-provokációs okokból, E. K. Trimberger elitforradalom elméletét próbálom meg alkalmazni az orosz modernizációs szemlélet magyarázatakor. Az ötödik fejezet kitekintést ad.

2. Létezik-e orosz modell?

Oroszország, csakúgy, mint sok régióbeli társa, három nagyon különböző évtizedet tudhat maga mögött. Az 1990-es évek egy hosszúra nyúlt tranzíciós válságként vonult be a köztudatba, amelynek során bár megtörténtek a főbb rendszerátalakító lépések, a gazdasági teljesítmény csökkent, a közállapotok konszolidálatlanok maradtak. Az 1998-as bankválság és államcsőd zárta le ezt a korszakot. Putyin és az általa képviselt etatista rendteremtés lényegében erre az „intézményi lebomlásra” adott társadalmi válasz volt [Glaeser & Scheinkman & Shleifer, 2002, 6.o.]. Ezt követte a „putyini évtized”, Hruscsov kora óta nem tapasztalt, átlagosan évi 7%-os növekedéssel és a társadalmi közérzet, a demográfiai és szociális mutatók érezhető javulásával. Mindezt segítette egy sor külső és belső körülmény, a bőséges tényezőtartalékok (*recovery growth*), a kiegyensúlyozott világgazdasági környezet és a magas nyersanyagárak. 2008-at követően egy sokkal volatilisabb időszak kezdődött két jelentős piaci-politikai sokkal (2008 és 2014), amikor az orosz gazdaság növekedése fokozatosan lassult és a külpolitika ismét gazdaságformáló tényezővé lépett elő (1. ábra).

1. ábra: Az éves gazdasági növekedés üteme a világ néhány régiójában, 1989-2017, %

Forrás: Valutaalap

Mindezek alapján nehéz lenne az orosz gazdaság hosszabb távú kilátásairól értékítéletet hozni. A „turbulens átmenet – erőteljes konszolidáció – rezisztens stagnálás (pangás?)” triója inkább leíró, semmint analitikus felosztása az 1991 óta tartó időszaknak. A létező orosz kapitalizmus nyilvánvalóan nem egyenes folytatása a szovjet rendszernek és messze maga mögött hagyta az alacsony jövedelmű országok fejlődési problémáit. Viszont a rendszer konstitutív vonásait tekintve a szakirodalmi konszenzus szerint is minőségileg különbözik a kelet-európai volt szocialista országok csoportjától, viszont az akadémiai viták ellenére sem tekinthető pusztán egy nyersanyagexportőr államnak. Közelebb kerülhetünk a megoldáshoz, amennyiben másként tesszük fel a kérdést, szakítunk a hagyományos periodizációval és engedünk a közgazdaságtan módszertani sokszínűségének. Az 1991-es korszakhatár, csakúgy, mint a Jelcin-Putyin felosztások legitim választóvonalak, de mint minden köztörténeti szakaszolás, elfednek bizonyos strukturális folyamatokat.

A jólét, mint legitímációs forrás. Jóléti legitímációra törekszik-e az orosz elit? Ez a kérdés közgazdaságilag annyiban kényelmetlen, hogy az arra adott nemleges válasz jelentősen szűkíti az elemzési eszköztárat. Értelemszerűen minden modern társadalmi

rendszer célja a gazdasági fejlődés, ugyanakkor ezen belül a nyugati demokráciák hagyományosan és kizárólagosan a jólét növelését tekintik legfőbb feladatuknak. A szovjet rendszer számára is meghatározó volt a gazdasági fejlődés, de annak hozadékát legfőképp stratégiai-katonai feladatokra fordították. A szovjet tervgazdaság A-B szektor felosztása, a hadsereg prioritizálása az erőforrások elosztásakor egyértelműen másodlagos szemponttá tette a lakosság életviszonyait. Bár a Szovjetunió teljesítménye az életfeltételek vonatkozásában így is elismerésre méltó, a két szempontrendszer között kialakulóban lévő konfliktust a gorbacsovi peresztrojka idején döntötték el első alkalommal a társadalmi jólét javára. A háztartások fogyasztása a GDP százalékában 42,8%-ról 61,8%-ra nőtt 1992 és 2013 között [Federalnaja Szluzsba Goszudarsztvennoj Sztatyisztiki - FSzGSz]. Mindez nem jelentette azt, hogy a gazdasági növekedés szükséges volt a politikai rendszer fenntartásához. Jelcin két mandátumnyi elnöksége a hivatalos statisztikák szerint látványos és folyamatos GDP-csökkenés mellett zajlott le, de a lakosság valós életviszonyait leíró becslések sem sugallnak stagnálásnál többet [Aslund, 2001, 15-19.o.]. Még meggyőzőbb, talán korszakhatár Putyin 2014-es krími annexiója. Ez a revizionista lépés kiszolgálta az orosz társadalom széles rétegeinek ideológiai és az orosz vezetés legitimációs igényeit, miközben gazdasági értelemben voluntarista és költséges vállalkozásnak bizonyult.

A jóléti legitimáció a nyugati típusú gazdasági reformok értelemszerű kontextusa. Olyannyira, hogy az orosz esetben a „reform” fogalma szorosan összefonódott az 1992-es gajdari liberalizációs kurzussal, így a napi politika lehetőleg kerüli használatát. Jelzésértékű ugyanakkor, hogy az orosz közbeszéd sokkal inkább a „diverzifikáció” és a „modernizáció” fogalmakat használja az átfogó gazdaságátalakító lépések említésekor. Előbbi a feldolgozóipar erősítését és a nyersanyagfüggés enyhítését célozza, míg az utóbbi a szűken vett gazdaságfejlesztést. Mindkét fogalom rendszersemleges, nyitva hagyja az intézményi és társadalmi kérdések legjavát és az eredményül kapott többletjövedelem felhasználásának módját. Az lehet a társadalom életfeltételeinek javítása, de adott esetben az állam erősítésének szükségszerű velejárója vagy a hadsereg igényeinek kiszolgálása. Mindez nyitva hagyja a társadalom jóléti igényeinek kérdéskörét. Azonban összességében 2012 óta a gazdaság átalakításának még ezen kérdései is kikoptak a közbeszédből. Dmitrij Medvegyev némileg inflált elnöksége volt az

utolsó korszak, amikor kísérlet történt egy teljes értékű napirend kidolgozására és elnöki szintű képviselőre [Malle, 2013].

Tulajdonviszonyok és vagyoni egyenlőtlenségek. A növekedési veszteségek egyik oka lehet, hogy a politikailag befolyásolt tulajdonosi viszonyok mellett a gazdaság nem a kibocsátás, hanem a hatalmon lévő csoportok kifizetéseinek maximalizálására rendezkedik be [North, 1990]. Az oligarchikus berendezkedés a szakirodalomban az egyik leggyakrabban említett vonás Oroszország kapcsán. Ugyanakkor jelentős különbségek mutatkoznak az oligarchák felemelkedésének okaira, a joguralom és a tőkekoncentráció közötti kauzalitásra és az egész kérdéskörnek a jelentőségére vonatkozóan. Főleg angolszász szerzők a privatizációból vezetik le az orosz vagyoni különbségeket és a jogegyenlőség, az azt biztosító intézményrendszer hiányát is ennek következményeként kezelik [Glaeser & Scheinkman & Schleifer, 2002; Hoff & Stiglitz, 2004; Braguinsky & Myerson, 2007; Acemoglu, 2008]. Ezzel ellentétes irányú Guriev és Rachinsky okfejtése, akik szerint a jövedelmi egyenlőtlenségek a privatizáció előtt jöttek létre jelentős részben a gazdasági depresszió és hiperinfláció miatt, míg a vagyoni különbségek és a tőkeáramlás bizonyos mértékig kényszermegetakarítások, a belső befektetési lehetőségek hiányából fakadnak [Guriev & Rachinsky, 2006]. A szakirodalom jelentős része szerint az oligarchikus struktúra amúgy is sokat veszített jelentőségéből, ma már nem tekinthető a rendszer specifikus, konstitutív elemének: eleve az oligarchák az exportiparágakban voltak dominánsak, ahol amúgy is ki voltak téve a nemzetközi versenynek [Guriev & Rachinsky, 2006], a korai járadékvadászatot követően önérdékből is a konszolidáció mellett tették le a voksukat és segítették hatalomra Putyint [Boone & Rodionov, 2002; Djankov et al, 2003], illetve mind a tőkekoncentráció, mind a vagyoni egyenlőtlenségek nem haladják meg a hasonló, közepes jövedelmű országokban megszokott szintet [Shleifer & Treisman, 2005]. Nem véletlenül, ellentétben néhány más posztszovjet országgal, az oligarcha-problematika kevés gyakorlati következménnyel járt az utóbbi egy évtizedben.

A kelet-közép-európai átmenethez képest a másik lényeges eltérés a külföldi befektetések eltérő szerepe. A volt szocialista blokkban már a privatizáció eredményeképpen is, de az ezt követő beruházási ciklusokban végképp a külföldi multinacionális cégek jutottak a gazdaság vezérlő posztjaira. 1998-ban becslések szerint

Magyarországon a privatizált vagyon 48%-a került külföldiekhez és 3%-a tekinthető belterjesnek, miközben ezek az arányok fordítottak, 3 és 49% Oroszországban [Kalotay, 2008]. Ez a helyzet megváltozott a 2000-es évek közepétől, amikor az oroszországi külföldi közvetlen tőkebefektetések állománya gyorsan megközelítette a V4-ek összesített szintjét, a GDP arányában felzárkózott a kelet-európai régiós mezőny aljához és ezen a 2014-es válság sem változtatott (1. táblázat). Nyilvánvalóan a befektetők motivációi érdemben különböznek, Oroszországban fokozottan jelentkeznek a piacszerzési megfontolások, a nyersanyagokhoz való hozzáférés szempontjai is, illetve ezen investíciók jelentős része un. „visszatérő tőke”. Továbbá ellentétben Kelet-Közép-Európával vagy a többi BRIC-országgal, Oroszországból mindvégig jelentős maradt a tőkeáramlás. Ettől függetlenül a külföldi tőke ma már nem teljesen „idegen test” az orosz gazdaságban. Bár a befektetésekkel párhuzamosan nőtt a szektorális szelektivitás, egyes, főleg nyersanyagszektorhoz kötődő iparágakból való kiszorítás, a bezárkózás nem vált általánossá. Amennyiben mindehhez hozzávesszük az állami tulajdon növekvő arányát, abból egy többszátú, csökkenő hazai magántulajdonosi koncentrációjú kép bontakozik ki.

Az Orosz Állami Statisztikai Szolgálat és a Világbank szerint az 1990-es évekhez képest jelentősen csökkentek a vagyoni egyenlőtlenségek is. A Világbank becslése szerint az orosz Gini-index 1993-ban 48,4-as értékkel állt a legmagasabb szinten, 2010 után jellemzően 40 körül maradt (37,7, 2015). A lakosság legszegényebb és leggazdagabb decilise közötti különbség 15,6-szoros volt 2016-ban, némileg alacsonyabb, mint 2010-ben [FSzGSz, 2017, 153.o.]⁵. Szinte bizonyosan ezek az értékek nem reprezentálják kellőképpen az orosz jövedelmi skála felsőbb szintjeit. Így alternatív becslések és számítások szerint az egyenlőtlenségek inkább a brazil, dél-afrikai, semmint az amerikai szinten vannak [Guriev & Rachinsky, 2006]. Ugyanakkor az 1990-es évek kritikus viszonyai átmenetiek voltak, a jelenlegi differenciálódás stabil és nem tekinthető fenntarthatatlannak, bár a magas növekedés éveiben nem is csökkent érdemben. Az egyenlőtlenség megítélésekor fontos lenne ismerni annak hátterét, klasztereit és a társadalmi mobilitás lehetőségeit, a fontosabb állami alrendszereknek, az

⁵ A vonatkozó magyar adatok 7,3 és 8,5 2010 és 2016-ban. KSH, Available from: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zhc014b.html.

oktatásnak vagy az egészségügynek a szerepét azok kezelésében. Erről a kérdésről egyelőre nagyon kevés tanulmány készült, így azok megítélése továbbra is bizonytalan [Tiwari, Ibarra & Narayan, 2015].

1. táblázat: Az egy főre jutó iFDI a kelet-európai országokban, 1995-2016, USD

	1995	1998	2001	2004	2007	2010	2013	2016
Albánia	67,9	126,9	104,7	269,6	894,5	1121,7	1363,3	1717,3
Belarusz	4,9	131,3	141,3	212,2	469,1	1043,4	1755,1	2000,8
Bosznia és Hercegovina	..	49,4	143,1	597,6	1405,3	1749,3	2141,3	1801,0
Bulgária	53,3	196,3	371,2	1305,5	5012,4	6071,1	6935,8	5940,5
Horvátország	107,4	430,1	772,5	2538,9	9570,5	7301,7	6990,1	6543,2
Csehország	711,1	1395,9	2644,6	5607,0	10881,2	12230,8	12715,1	10921,8
Észtország	470,2	1295,3	2262,5	7366,5	11657,6	11674,2	16725,1	14661,5
Magyarország	1091,9	2016,2	2688,0	6085,4	9486,1	9071,2	10940,5	7913,5
Lettország	247,4	644,9	794,2	2006,7	5061,9	5230,8	7930,8	7287,6
Litvánia	97,0	458,5	770,6	1892,0	4614,1	4292,1	5918,7	4832,6
Lengyelország	203,2	582,6	1050,1	2187,1	4269,3	4863,4	5934,1	4817,0
Moldova	22,5	59,6	131,2	202,5	454,5	725,8	887,3	881,5
Románia	35,7	201,6	379,3	949,4	2936,6	3354,5	4177,4	3706,4
Oroszország	37,8	87,6	346,6	834,5	3410,2	3242,8	3288,6	2642,5
Szerbia	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	2461,5	3526,0	3443,3
Szlovákia	241,9	775,5	1508,5	5234,8	8849,3	9308,1	10706,4	7664,7
Szlovénia	908,1	1390,5	1268,5	3622,8	5422,0	5197,0	5942,0	6152,1
Macedónia	44,3	159,0	453,0	1076,0	1826,4	2109,5	2648,3	2410,4
Ukrajna	17,7	56,4	99,4	203,8	822,9	1158,3	1484,1	1084,3

Forrás: UNCTAD FDI Statistics

Össességében Oroszországban eddig nem látszik kialakulni a latin-amerikai „elitista diktatúra-populista demokrácia” váltógazdasága. Az elit legfőképpen az államigazgatásból rekrutálódik, a politika nyilvános intézményei, a parlament, a politikai pártok vagy akár a mediatív terek is másodlagosak a hatalmi viszonyok értelmezésekor. A posztszovjet nómenklatúra szilárdan tartja a pozícióit, azt nem volt képes egy „alulról” vagy „kívülről” érkező politikai erő leváltani. Oroszországban szintén nem alakult ki a posztszovjet térségben létező, kleptokratikus rezsimekhez hasonló rendszer. Ilyenkor a fennálló hatalom korrumpálódása vagy makrogazdasági kockázattá vált (Moldova, Ukrajna), vagy önzéséből fakadóan megsértette a nagytőkés elit belső játékszabályait (Grúzia, Ukrajna). Oroszországban a kilencvenes évek második felében kialakult oligarchikus rendszer potenciálisan rejtett ilyen lehetőséget, de jelenleg ez egy távolabbi perspektíva. Oroszország oligarchikus korszaka a 2000-es évek folyamán lezárult, a

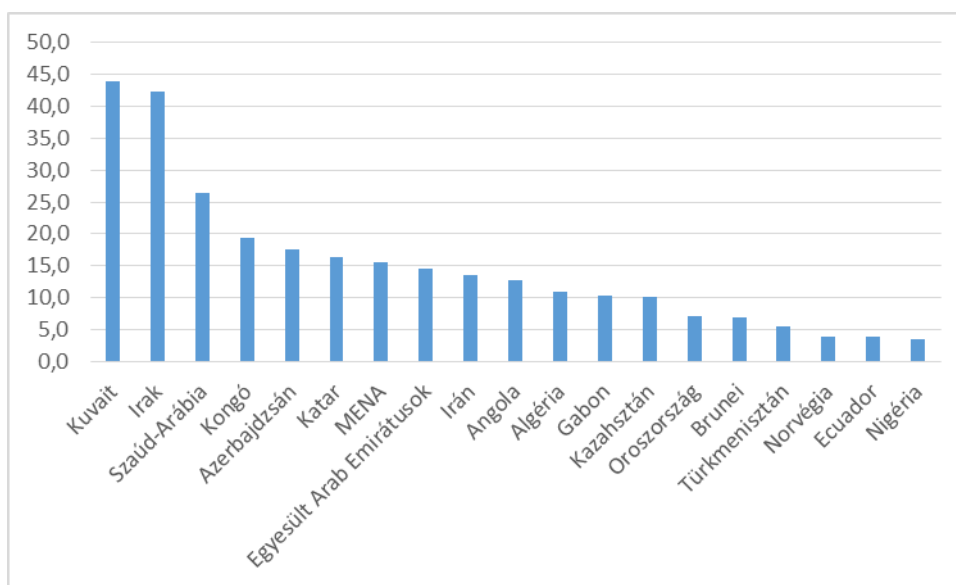
hatalmi és tulajdonviszonyok, ha nem is különültek el hermetikusan, de eltávolodtak egymástól. Mindez történt anélkül, hogy a tulajdonviszonyok általános revíziójára sor került volna. A kérdés relevanciáját továbbra is a differenciált vagyoni mintázat adja, amelynek alapján a szakirodalom joggal tartja Oroszországot a gyenge-erős állam [Acemoglu, 2005], káosz-diktatúra [Djankov et al, 2003] dichotómiák, vagy egyszerűen a nem demokratikus államok politikai gazdaságtana egyik fontos esetének.

Járadékos gazdaság. A vagyoni-jövedelmi viszonyok differenciálódása szorosan összefügghet az orosz gazdaság járadékos voltával. Szűkebb, ricardói értelmezésben ez a természeti erőforrások kitermelése kapcsán jelentkező többletnyereséget jelenti, megkülönböztetve azt a tágabb értelemben használt társadalmi, politikai járadékoktól. Az „olaj- vagy nyersanyagátok” témának széles irodalma van. A vagyoni differenciálódáson túlmenően a nyersanyagvagyon csökkentheti a növekedést [Sachs & Warner, 1997], az ún. „holland kór” mechanizmusai révén kiszoríthatja a munkaintenzív feldolgozóipart [Corden & Neary, 1981], súlyosabb esetben torzíthatja a politikai rendszert, erősítheti a populista és/vagy autoriter tendenciákat vagy akár fegyveres konfliktusokat gerjeszthet [Karl, 1997]. Ugyanakkor mind elméleti szinten, mind az orosz-posztszovjet esetekre vonatkoztatva nincs szakirodalmi egyetértés az olajátok létéről és formájáról: egyes szerzők szerint az kimutatható és hosszabb távon csökkenti a növekedést [Esanov et al, 2001; Kronenberg, 2004], míg mások fordított eredményre jutnak a növekedésre [Ahrend, 2012] vagy a feldolgozó iparra vonatkozóan [Kuboniwa, 2014], kimutatják a tüneteket, de nem látják egyértelműnek a kauzalitást [Oomes & Kalcheva, 2007], esetleg alapvetően félrevezetőnek tartják az egész kérdésfeltevést [Sutela, 2002]. Más szerzők szerint a hatás feltételes: a „holland kór” nem jelentkezik a pénzügyi rendszer magas intézményesültsége mellett [Horvath & Zeynalov, 2016] vagy annak hatásai függenek a pénzügyi-tulajdonosi közvetítő rendszertől [Luong & Weinthal, 2010]. Hasonló viták zajlanak a nyersanyagexportnak a Szovjetunió felbomlásában játszott szerepéről. Gajdar központi helyre helyezi azt [Gaidar, 2007], míg iparági szerzők mérsékeltebb nézeteket vallanak [Gustafson, 1989; Slavkina, 2015].

A téma alaposabb kifejtésre kerül a tanulmány következő fejezetében, azonban bizonyos aspektusokat már most érdemes felvetni. A Világbank által számított, olajiparban keletkező járadék (a piaci ár és a termelési költségek különbsége) 2016-ban

a GDP 7%-a volt, ellentétben Kuvait 44%-ával vagy Kazahsztán 10%-ával (2. ábra). Annak mértéke a csúcson sem haladta meg a 13%-ot, dimenzionálisan csak másfélszeresen múlva felül norvég szintet. Kuboniwának a teljes szénhidrogén-szektoron végzett számításai szerint az 1975-1990 közötti szovjet és az 1995 és 2015 közötti orosz járadék éves átlagos mértéke csak a GDP 2,3%, illetve 9,4%-a volt [Kuboniwa, 2016]. Sőt, közepes világpiaci olajárak mellett az a kelet-közép-európai új EU-tagállamoknak az Uniótól kapott politikai járadékával hasonló dimenzionális mértéket képez. Hiába a világ egyik legnagyobb olaj- és gáztermelője Oroszország, a magas népességszám és a viszonylag magas fejlettség mellett a nyersanyagbevételek összességében csak egy gyenge közepes szintű függést biztosítanak az exportőr mezőnyben. Azok aránya sem a GDP-hez mérve, sem a teljes költségvetési bevételeken belül nem érik el a közel-keleti exportőröknél tapasztalt szintet⁶. Ez is meghatározó makrogazdasági szempontból, de önmagában nem magyarázza kizárólagosan az orosz gazdasági trendet.

2. ábra: Az olajjáradék aránya a GDP-ben néhány exportőr országban, 2016, %

Forrás: Világbank

A nyersanyagfüggés jellegének megítélése így is meghatározó két szempontból is. Egyrészt az orosz fejlődés extenzív/intenzív jellegének megértésekor, másrészt a

⁶ 2013 és 2017 között a szénhidrogén-szektor közvetlen adóbefizetései (royalty, exportvámok) a GDP 15%-ról 8,7%-ra estek. Nagyságrendileg hasonló a teljes nemzetgazdasági veszteség, tekintettel a költségvetés által alkalmazott csúszó vámszintekre.

külkereskedelmi nyitás és világgazdasági integráció értékelésekor. Tekintettel a szovjet/országi export szerkezetére, abban az energiahordozók dominanciájára a két kérdés tulajdonképpen azonos: a világgazdasági integráció szinte teljes egészében klasszikus nyersanyag-exportőri szerepben zajlott le, és ez az összefüggés nem jelentett változást a korábbi, szovjet trendhez képest. Ahogy azt többen kiemelték, a szovjet gazdasági modell legkésőbb az 1960-as évek végére elérte határait. A reformmentes „brezsnyevi pangás” majd másfél évtizedes korszaka és a korszak szovjet világpolitikai expanziójának legjava Nyugat-Szibéria feltárásának és az onnan meginduló energiaexportnak tudható be [Csaba, 1994]. Ezen kapacitás több, mint 80%-át örökölte Oroszország és a külgazdasági nyitás legfőképpen ezen erőforrások fokozott exportjára támaszkodott. 1960-ban a teljes szovjet energiatermelés (496 millió ote⁷) 7,1%-a, 1985-ben (1536 millió ote) 14,7%-a, míg 2010-ben az orosz termelés (1279 millió ote) 47,1%-a került exportra [Gustafson, 1989; Nemzetközi Energia Ügynökség]. A Jermolajev által bemutatott számítások szerint a teljes olaj- és gázjáradék (ide számítva többek közt a belső ársubvenciókat) a szovjet korszakban éves szinten csak 1981-ban érte el a 400 milliárd USD-ét, miközben a fele akkora népességű Oroszországban a 2000-es évek közepétől tartósan afölött maradt (2011-es konstans árakon) [Ermolaev, 2017].

Ez a „megatrend” tehát átíveli a szovjet bomlást és robusztus ívet képez az 1960-as évek végétől napjainkig. A Szovjetunió autarkias berendezkedése az 1970-es, 1980-as években már jelentősen oldódott és ezt a folyamatot csak továbbvitte az orosz gazdaságpolitika. A döntő kérdés inkább az, hogy mennyire jelent ez útfüggést és miképpen kezelték azt a szovjet bomlást követően. A Putyin-korszak energiaexportja ismét csak elleplezi-e a világgazdasági alkalmazkodás hiányát, avagy ugródeszkául, segítségül szolgál ahhoz?

Államkapitalizmus és korrupció. A járadékvadászat (*rent seeking*) kifejezés a fent bemutatottnál szélesebb értelmezést nyert az Oroszország-típológiákban. Aslund klasszifikációja szerint az a profit-vadászat ellentéte, a járadékvadász országok valahol félúton vannak az „állami despotizmus” (Belarusz, Türkmenisztán) és a kelet-közép-európai radikális reformerek között [Aslund, 2002, 2007]. Kornai rendszerparadigmáiban és a fél-szocialista, fél-kapitalista hibridjeiben is fontos helyet

⁷ Olajtonna-egyenérték.

foglalnak el a nem formális transzferek [Kornai, 2000, 2016]. Ezekben a megközelítésekben az orosz rendszer járadékvadász jellege társadalmi jelenség, adott esetben független a természeti adottságoktól és az ipari örökségtől. Így a járadék eredhet természeti, politikai, bürokratikus vagy egyéb forrásokból [Levin & Satarov, 2014].

A járadékok megléte a befejezetlen reformokkal és a szovjet örökséggel párosítva adja a fő érvkészletet az allokációs (államkapitalista, *state capitalism*) és a korrupciós-disztribúciós (haveri kapitalizmus, *crony capitalism*; kleptokrácia, *kleptocracy*; klánkapitalizmus, *clan capitalism*) rendszerleírásokhoz [Djankov, 2015; Kosals, 2006; Pappé & Galuhina, 2009]. Az előbbi eset szereplő-központú, a gazdasági javak felett rendelkezők kilétét vizsgálja és az oligarchikus struktúráktól az állami irányítású gazdaságra, a „kaotikusról az államkapitalizmusra” való átmenetre koncentrál [Yakovlev, 2006; Lane, 2008]. A disztribúciós leírások több folyamatosságot sugallnak a jelicini-putyini időszak között és a nemzetgazdasági javak elosztásának kérdésére koncentrálnak.

Mindkét érvkészlet legitim a maga módján és nem zárják ki egymást. Az államkapitalista leírások nem a költségvetés arányának és redisztribúciójának növekedésére hivatkoznak. A Valutaalap adatai szerint az orosz kormány a GDP 36,5%-ét költötte el 2016-ban, ami ugyan több, mint 2000-ben (30,6%), de nem számít kiugró értéknek ezen fejlettségi szint mellett. Törökország, Brazília, Dél-Afrika nagyságrendileg hasonló újraelosztással rendelkeznek, az uniós tagállamok értelemszerűen magasabbakkal. Az államkapitalizmus az állami nagyvállalatok térnyerését jelenti. Djankov számításai szerint 2015-ban az orosz gazdaság 55%-a volt már az állam kezében, főleg a bank-, az energiaszektorban volt látványos a térnyerés, de értelemszerűen erős volt a jelenlét a védelmi iparban és a bányászati tevékenységek egy részében [Djankov, 2015]. Mindez gyors és dinamikus változást jelent az 1990-es évek végéhez képest, amikor már alig maradt állami vagyon és azt is oligarchikus csoportok irányították. Ugyanakkor ezen megnövelt állami vállalati szektor felett a kormányzat feltehetően csak mérsékelt kontrollt gyakorol mind hatékonysági, mind pénzügyi

értelemben.⁸ Oroszország hasonlóan rossz eredményeket produkál a Transparency International korrupció-érzékelési listáján, 2016-ban a 131. helyen szerepelt, Nepállal, Myanmarral, Ukrajnával és Libanonnal egy kategóriában [Transparency, 2017].

Ugyanakkor a probléma észlelésén túlmenően, nehéz megítélni mennyiben jelent ez rendszeralkotó tényezőt, mi következik belőle, illetve mennyiben különbözik ez a helyzet a közepes jövedelmű országok problémáitól. Tekintettel az autoriter, egyre inkább autokratikus politikai berendezkedésre, a gazdasági rendszer még bizonyos mértékig liberalizáltnak is tekinthető. A társadalomban meglévő paternalista igények, a piacgazdaság viszonylag magas szintű elutasíttottsága és a politikai-gazdasági intézményekbe vetett alacsony bizalom⁹ mind szisztematikus rendszert alkotnak, nehéz kibontakozást ígérve, akárcsak más földrészek hasonló országaiban.

Miért különleges az orosz eset? A fent leírtak fényében valóban egyet lehet talán érteni azokkal a véleményekkel, hogy az orosz eset nem különleges, a tipológiák csak egy közepes jövedelmű ország mindennapjait írják le [Shleifer & Treisman, 2005]. Mindazonáltal van két vonás, amely ha talán nem is örökérvényűen, de az elmúlt harminc év vonatkozásában mindenképpen egyedinek nevezhető.

Egyfelől a posztszovjet térségben a gazdasági-politikai reformoknak nem volt előre megszabott forgatókönyve. Az orosz átmenet „modelltelen” volt. A kelet-közép-európai országokban a gazdasági rendszerváltás konszenzusos formát öltött, világos célkitűzésekkel mind a politikai, mind a gazdasági reformokat illetően. Ezek a nemzeti kerekasztalok formájában már a folyamat elején, 1989-ben rendelkezésre álltak, azok a nyugat-európai minták létrehozását tűzték ki célul, különbségek csak a megvalósítás taktikai kérdéseiben mutatkoztak. Az uniós csatlakozás világosan kijelölte azt az intézményi teret, amelynek kialakítására ezek az országok törekedtek. Ehhez képest Oroszországban nem volt nemzeti kerekasztal, Moszkvában 1993 októberében még

⁸ Klasszikus összehasonlítási alap a Finn- és az Oroszországban (két hasonló földrajzi, klimatikus viszonyokkal rendelkező ország) a fajlagos, éves útkarbantartásra költött összeg. Oroszországban ez hivatalosan 27148 és 55111 USD között lett volna 2010-ben, valójában – az alulfinaaszírozás miatt – 11520 USD jut erre. Finnországban 10430 USD-ét fordítottak útkarbantartásra 2008-ban. A WEF 139 országot vizsgáló rangsorában a finn úthálózat a 13, az orosz a 125. [World Bank, 2011]

⁹ 2016 őszén a lakosság 74%-a bízott az elnökben, 60%-a a hadseregben, 46%-a a nemzetvédelmi szervezetben, 22 és 27% között a médiában, parlamentben, kormányban és rendőrségben, 15% a bankokban és 12% a politikai pártokban és 11% az üzleti élet nagyvállalati képviselőiben. Levada Center, Available from: <https://www.levada.ru/en/2016/11/10/institutional-trust-2/>.

tankokkal kellett szétlövetni a Parlamentet. Nem volt egyértelmű a domináns tulajdonforma kérdése (a legerősebb, kommunista párt pl. vegyes tulajdoni rendszert kívánt), az állami szerepvállalás mértéke és mikéntje, a piaci intézmények formái. Az eredményeket éppen ezért nehéz mihez mérnie a külső szemlélőnek.

Ugyancsak különbözik Oroszország esete a kínai úttól. Kína egy klasszikus felzárkózó ország volt az 1990-es években (is). Adva volt egy munkabíró, fegyelmezett, kelet-ázsiai társadalmi attitűd, egy arányaiban hatalmas és alacsony jövedelmű parasztság. Ehhez a kiinduló helyzethez a kommunista párt biztosítani tudta a felzárkózás szakirodalmában központi helyre helyezett, a piaci struktúrákat toleráló politikai stabilitást és iparszervezetet. Mindez, társulva a külgazdasági nyitással lehetővé tette az exportorientált kibontakozást. Ez a klasszikus kitörés az alacsony jövedelműségből, a felzárkózás tankönyvi modellje. Oroszország azonban Inotai András szavaival élve nem alulfejlett (*underdeveloped*), hanem félrefejlődött (*misdeveloped*) volt, ahol önmagában a politikai stabilitás és a külgazdasági nyitás még nem feltétlenül eredményezett volna felzárkózást. Ennyiben a kínai modell csekély relevanciával bírt, bár a politikai irodalomban sokan a gorbacsovi *peresztrojka* korabeli alternatívájának tekintik [Lynch, 2012]. Mindezekből kifolyólag az orosz átmenet valóban „ugrás volt a sötétbe”, tehetetlenségi és nem célvezérelt alapon zajlott.

Másrészt továbbra is nehéz felmérni a politikai és a gazdasági alkalmazkodás közti kapcsolatot¹⁰. Eltérően a poszt-szocialista és sok más hasonló fejlettségű országtól, Moszkva továbbra is egy ambiciózus nagyhatalom, világpolitikai tényező, amely státuszt valamilyen módon fenn is akar tartani. A politikai, nagyhatalmi autonómia pedig értelemszerűen érinti a gazdasági modellválasztást, a világgazdasági integráció módját, mértékét, kiváltképp egy globalizálódó világban. Ez mindenképpen egy nehezen mérhető, de fajsúlyos tényező, amelyet ezen tanulmány végén körbejárók. Visszatérve ezen fejezet kezdő kérdéshez, miszerint hova jutott a Szovjetunió felbomlása óta Oroszország, megkerülhetetlen a kérdés, vajon okult-e az orosz elit a bukásból. 2005-ben maga Putyin is ezt említette egyik feladatának:

¹⁰ Még gazdasági szempontból is Oroszország 2016-ban vásárlóerő paritáson mért nemzeti összterméke jócskán meghaladta az Unióba belépett 11 kelet-közép-európai állam összesített teljesítményét (3,2% vs. 2,4% a globális GDP mértékében, IMF). Amennyiben a méret minőségi tényező, Oroszország még ezzel a nagyhatalmak közt amúgy alacsony értékkel is bizonyosan más eset, mint a régióink többi országa.

„Az emberek Oroszországban azt mondják, hogy akik nem sajnálják a Szovjetunió szétesését, azoknak nincs szíve, akik pedig sajnálják, azoknak nincs esze. Mi nem sajnáljuk, egyszerűen észben tartjuk és tudjuk, hogy előre kell nézni, nem hátrafelé. Nem fogjuk megengedni, hogy a múlt visszahúzzon bennünket és megállítsa az előrehaladásunkat. Tudjuk, hogy merre kellene haladnunk. De tisztában kell lennünk azzal, ami történt, és annak megfelelően kell cselekednünk.”¹¹

3. A fejlődés határai – a szénhidrogénszektor és a demográfia

Ebben a fejezetben két, szubjektív módon kiválasztott tényezőcsoportot járok körbe: a nyersanyagexportból származó bevételekét és a demográfiát. Nyilvánvalóan ez a lista nem teljes, könnyen lehet, hogy nem is a legfontosabbak, nem a sérülékenység vagy a sebezhetőség legnyilvánvalóbb esetei. Mindazonáltal Oroszország 1998 óta három komolyabb, valutaválsággal súlyosbított külső sokkot vészelt át, egyre hatékonyabban menedzselve azokat. Bizonyos értelemben az orosz gazdaságpolitika robusztus eredményeket tudott felmutatni a legkülönbébb krízisek alkalmával, legyenek azok államcsődök, bank- vagy valutaválságok, szankciók, olajáresések vagy éppen a strukturális lassulás maga. A következő években indokolt tehát egyfajta „rezisztens stagnálásra” berendezkedni az orosz makrogazdasági teljesítményt illetően. Másfelől semmilyen konzisztens és meggyőző változtatni akarás, átalakítási elképzelés nem körvonalazódott a kormányzat szintjén. Bár reformjavaslatok születnek, főleg a kampányidőszakokkal párhuzamosan, ezekből elvétve kerül megvalósításra valami. Nagyon nagy fokú a bizonytalanság a tekintetben, mi is zökkenethetné ki a gazdaságot ebbéli állapotából. Ebbe a képbe a fent említett két tényezőcsoport hozhat némi dinamikát, erről lehet közép- és hosszabb távon is érdemi állításokat megfogalmazni, és ezek azok, amelyek kapcsán a kormányzat is valamilyen fokú aggodalmat és elégedetlenséget mutat. Ezért is koncentrálok most ezekre.

¹¹ Interjú Vlagyimir Putyinnal az ARD és a ZDF csatornákkal, 2005 május.

3.1. Az exportoffenzíva vége – dráguló olajtermelés, csökkenő járadékok

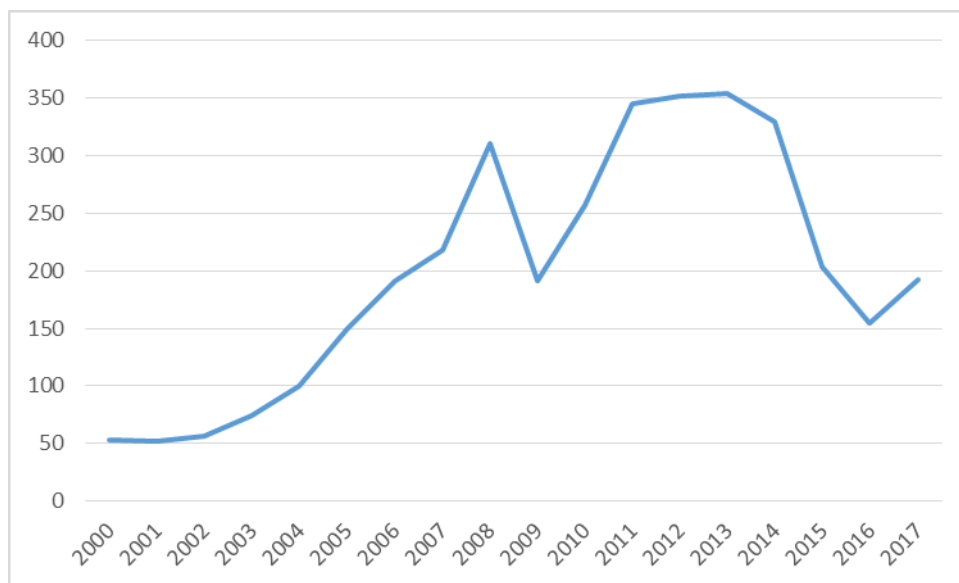
Oroszországnak a járadékos gazdaságokra vonatkozó elméleti szakirodalom alapján klasszikus alanynak kellene minősülnie. Az exportjában meghatározó a szénhidrogén-szektor, a kivitel aránya a nemzeti összterméken belül folyamatosan nőtt az utóbbi évtizedekben. A politikai-gazdasági intézményrendszer vonatkozásában jelentős lemaradás tapasztalható, a volatilis nemzetközi árhatások erősen korrelálnak az ország kríziseivel és/vagy növekedési mutatóival, a makrogazdasági mutatók, ideértve az árfolyamot, inflációt, a feldolgozóipar és szolgáltatási szektor helyzetét a „holland kór” diagnózisát támasztják alá. Az orosz „nyersanyagátok”-ra vonatkozó szakirodalom tanácstalansága és megosztottsága ehhez képest némileg meglepő. Az ellenérvek egyik csoportja az eleve volatilis közállapotokra, az átmenet hektikus folyamatából fakadó nehéz mérhetőségi problémákra hivatkozik [Oomes & Kalcheva, 2007]. Ugyanakkor adódik két másik magyarázat-csoport is. Egyfelől a tünetcsoport megléte még nem zárja ki, hogy a gazdaságban jelentkező pozitív hatások ellensúlyozzák a negatívokat. Másfelől, kiváltképp a szovjet kormányzat teljesítményéhez képest szembeűnő a gazdaságpolitika tanulási folyamata, az olajszektor és –export intézményesülése, az abból származó hatások menedzselésének egyre javuló hatásfoka.

Szerepet játszik ebben az is, hogy a brezsnyevi szovjet korszak olajipara mind iparági, mind nemzetgazdasági szempontból a „nyersanyagátok” állatorvosi lova volt. Akárcsak a szovjet gazdaság más szektoraiban, az olajipar is egyre növekvő beruházási ráta mellett ért el egységnyi növekedést. A 11. ötéves tervben (1981-85, 45,2 milliárd rubel) konstans áron majdnem háromszor annyi beruházást eszközöltek a szektorban, mint a hálózat- és mezőfejlesztés legaktívabb szakaszában, a 9. ötéves tervben (1971-75, 16 milliárd rubel). Ehhez képest 1975 és 1985 között csak bő 20%-os termelésnövekményt tudtak felmutatni. Eközben majdnem tízszeresére növekedett a külföldi technológiaiimport az ágazatban [Gustafson, 1989]. A nemzeti jövedelemre jutó energiaintenzitás 1960 és 1987 között 17%-kal romlott, miközben Oroszországban a recessziós mélypont (1998) és 2013 között vásárlóerő-paritáson mért GDP-re számítva 40%-kal javult [Gustafson, 1989; IEA adatok]. A belföldre szállított olcsó energia nem igazán jelentett versenyképességi előnyt, hiszen a szovjet gazdaság a többi szektorban eleve vagy nem gazdasági megfontolásokból exportált (fegyver), vagy a torzított

árrendszer miatt nem volt értelmezhető a megtérülés. A szovjet korszak olajbevételeit a hiánygazdaság makroszintű tüneteinek kezelésére fordították. A rendszer kudarcos ágazataiban, a mezőgazdaságban és a könnyűiparban felhagytak a reformkísérletekkel, ehelyett keményvalutás importtal fedezték a belső szükségleteket [Slavkina, 2015].

Az orosz olajszektor sok vonatkozásban különbözik szovjet elődjétől. Eleve a külgazdasági nyitás eredményeképpen értelmezhetőbbekké váltak a belföldi fogyasztói árkülönbszetekből fakadó versenyképességi előnyök. Hagyományosan a „járadék” fogalmát az exportra vonatkoztatják, a piaci árak és a termelési költségek különbszeteként definiálják azt (Világbank). Az orosz esetben a belső fogyasztás magas aránya miatt ez aligha írja le kielégítően a helyzetet. Például az orosz belső gázfogyasztás, amely szignifikánsan olcsóbb az európai gázáraknál, 2014-ben 2,4-szeresen haladta meg a teljes exportvolument és felülmúlta a teljes EU keresletet. Így a közgazdasági hatások teljes körének és a vállalati szintű eredmények számbavételéhez szükséges a fogyasztói árkülönbszetek figyelembe vétele is. Az orosz WTO-belépés kapcsán a belső gázárak ügye és az ebből származó orosz versenyelőny kérdése előkerült és Oroszország következetesen elutasította annak szubvencióként való definiálását. Ez mind a piacvédelmen keresztül, mind az exportösztönzés révén segítette az orosz termelőket, kiváltképp a magas energiaintenzitású szektorokban. Az orosz értelmezésben ezek komparatív előnyök, amelyek vonatkozásában csak részleges engedményekre hajlandóak.

1. ábra: Az orosz szénhidrogénexport-bevétel, 2000-2017, mrd USD

Forrás: Orosz Nemzeti Bank

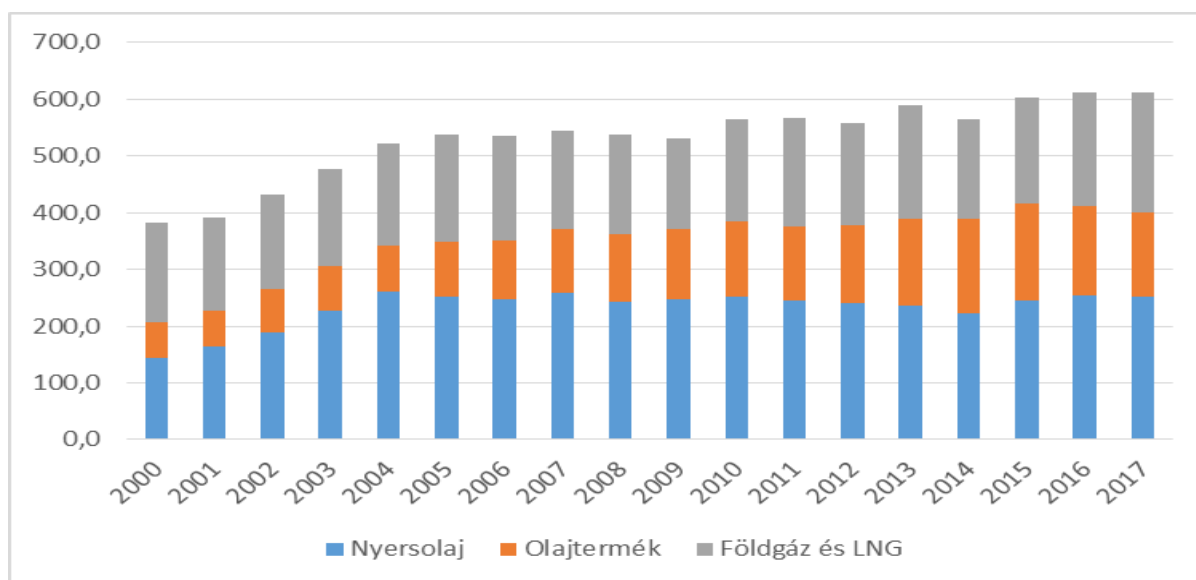
Ez komoly elméleti dilemma is egyben. Amennyiben az energiaárak relatív árelőnyét az orosz feldolgozóipar felé nyújtott szubvencióknak tekintjük és a járadékgazdaság elemeként tekintünk azokra, az rontja annak versenyképességi megítélését. Ugyanakkor ma már a belső gáz-, villany- és olajtermék-árak is a megtérülési szint felett vannak, így indokolt az árkülönbözetre, mint valami hosszabb távon is fenntartható, legitim versenyképességi előnyre tekinteni [Kvintradze, 2010]. Nem lebecsülendő az a tény sem, hogy az olcsó erőforrásokhoz piacbarát módon, egyenlő esélyekkel jutnak hozzá a gazdasági szereplők, abban nem érvényesül bürokratikus, politikai vagy egyéb intézményi szelekció. Ez talán érvényes volt a kilencvenes években, amikor a gázexport-bevételekből keresztfinanszírozták a belső, veszteséges gázfogyasztást. Ma már ez nincs így, ezért a különbség tényén kívül kevés érv hozható fel a belső gázáraknak szubvencióként vagy járadékként való értelmezése mellett¹². Nagyságrendileg ez a tétel van akkora, esetleg nagyobb, mint a teljes gázexporton elért adóbevétel. Bár hasonlóan magas az olajtermék-piacon meglévő árkülönbségek szintje is, ez a kérdés kevésbé van napirenden, kiváltképp mivel itt a fogyasztók körében is általános a járadékvadászat¹³.

¹² Épp fordítva, egy esetleges megemelt árszint teremtene járadékos helyzetet vagy a költségvetésben, vagy a termelőknél.

¹³ 2017-ben Magyarországon a 95-ös benzín 37%-a volt jövedéki adó és 21%-a ÁFA, ugyanez a mérték Oroszországban összesen 31%.

Egyszerűbb eset az exportbevételek kérdése, ezeket különféle statisztikai forrásokból viszonylag nagy pontossággal számszerűsíteni is lehet. Az orosz jegybank adatai szerint a 2011-13-as időszakban a teljes éves szénhidrogénekből származó (olaj, olajtermék, földgáz és LNG) exportbevétel mintegy hétszeresen haladta meg a 2000-2001-es éveket és elérte a 350 milliárd dollárt (3. ábra). Ugyanakkor ez nem egyszerűen az árhatás eredménye volt, a teljes exportvolumen is 381,5 millió olajtonna egyenértékről (ote) 588,7-re nőtt 2013-ra. Mindez azt jelenti, hogy ebben az időszakban a bevételnövekmény bő 40%-át (41,8%) a volumenhatás adta, és csak a többi volt a nemzetközi árhatásnak betudható (4. ábra). Ezáltal csalóka az a kép, amely szerint Oroszország csak passzív haszonélvezője lett volna a nemzetközi folyamatoknak. Az olaj- és gázszektor érdemi fejlődésre volt képes, még ha ez részben csak a belső keresletcsökkenésből fakadó termelési puffer kivitelre való átirányítását is jelentette. Így is kijelenthető, hogy a szektor képes volt a bővített újratermelésre a Szovjetunió bukását követően és kevesen kételkednek abban, hogy ezek a termelési szintek igény szerint fenntarthatóak-e.

1. ábra: Az orosz szénhidrogénexport szerkezete, 2000-17, millió ote

Forrás: Orosz Nemzeti Bank

A másik tényezőcsoport az olajbevételekből, illetve azok volatilitásából származó hatások makroszintű kezelését érinti. A közgazdasági szakirodalom mindegyik

hatásmechanizmus vonatkozásában ezen valutabevételek sterilizását¹⁴ és anti-ciklus politikákhoz való tartalékok felhalmozását tekinti irányadónak [Auty, 1998]. A kései Szovjetunió nem bírt ilyen jellegű gazdaságpolitikai eszköztárral, így a peresztrojka kezdetén bekövetkezett olajáresés közvetlen és azonnali, következképpen pro-ciklikus alkalmazkodást igényelt a gorbacsovi pártvezetéstől. Az első makrogazdasági lépéseket a korai putyini korszakban tették a munkajövedelmeket érintő adózási terhek csökkentése révén.¹⁵ Egyéb megfontolások mellett ezek elvileg a „holland kór” ellenszereként hatottak, bár így előrevetítették az olajbevételekre való magasabb fokú ráutaltságot is. Másrészt Oroszország intenzíven sterilizálni igyekezett a beáramló devizaforrást a nagyjából 150 milliárd USD államadósság visszafizetése, a későbbiekben a hasonló nagyságrendű költségvetési tartalék, és ennél nagyobb, mintegy 500 milliárd dolláros jegybanki tartalék felhalmozása révén.

Ezekre a törekvésekre nemcsak a „nyersanyagfüggés” menedzseléseként lehet tekinteni. Egyrészt indokoltak azok a vélemények, miszerint a putyini korszak gazdaságpolitikája számára továbbra is az 1998-as bankválság és államcsőd szolgál mintául, megisméltődésének elkerülését tekintik fő céljuknak [Buklemishev, 2016]. Az orosz jegybank a többi olajexportőr országgal való összehasonlításban továbbra is nagyon visszafogott az árfolyamvédelem vonatkozásában, az ebből származó jövedelmi sokkokat az orosz vezetés hajlamos a lakosságra engedni. Ez markánsan ellenpontozza az 1998 előtti rugalmatlan árfolyampolitikát, amely melleleg a tartalékok gyors elégetéséhez is vezetett. Másfelől magának a rendszernek is eminens igénye, hogy minden körülmények között megőrizze pénzügyi függetlenségét, a válságmenedzselést önállóan, külföldi segítség nélkül legyen képes elvégezni. Erre a putyini rezsim, mint a nagyhatalmi presztízs és a külpolitikai autonómia szükséges elemére tekint. Ezért volt kiemelt cél a külföldi adósság leépítése, a Valutaalap felé fennálló tartozás kiegyenlítése és a tartalékok felhalmozása.

¹⁴ A pénzmennyiség sterilizálása hagyományosan a jegybankok nyílt piaci műveleteken keresztül történő beavatkozását jelenti a fizetési mérleg egyensúlyának megőrzése érdekében. Az itt említett orosz esetben a megemelkedett olajárakból fakadó deviza beáramlást kell hasonló okokból „kivonni” a piacokról, amiben a jegybank mellett a költségvetés is szerepet játszik.

¹⁵ Az országban 13%-os, ma is érvényben lévő jövedelemadó és regresszív skálájú 26%-tól 2%-ig terjedő egységes szociális adót vezettek be, ez utóbbi szintjét azóta emelték.

Önmagában azonban az a tény, hogy az orosz olajipar és gazdaságpolitika kiegyensúlyozottabb teljesítményt nyújt, mint az amúgy ebben a vonatkozásban felkészületlen szovjet, nem ad választ az olajbevételek és a fejlődés kapcsolatára vonatkozó kérdésre. Már csak azért sem, mert maga az orosz vezetés is fenyegetésként éli meg a gazdaság diverzifikálatlanságát, a kitermelő szektorok egyre nagyobb fokú arányát a kivitelben és indirekt módon a nemzetgazdaság egészén belül. Az orosz dezindusztrializáció, a feldolgozóipari tevékenységek visszaszorulása részben természetes jelenség. Tekintettel a szovjet iparpolitikára, a nehéz- és hadiipar magas arányára, az akkori kapacitások jelentős részére nem volt szükség az új környezetben. Így talán nem abnormális, hogy ellentétben az orosz gazdaság egészével, amely 2007-re elérte az 1990-es teljesítményét, az orosz ipar 2015-ben is csak az 1990-es érték 80,6%-át állította elő [FSzGSz]. A kérdés inkább az, hogy ezt az űrt betöltötte-e az „új ipar”, azon belül is legfőképpen a munkaintenzívebb feldolgozó szektorok. A Világbank adatai szerint, amíg a feldolgozóipar (*manufacturing*) a balti térséget magában foglaló Kelet-Közép-Európában 1995 és 2016 között megőrizte arányát a nemzeti össztermékben (22,4% és 21,5%), addig a posztszovjet térségben ez az arány jellemzően csökkent. Ukrajnában, Moldovában ezek a csökkenések masszívak voltak¹⁶, de Oroszországban is a 2002-es 17,1%-ról 13,7%-ra szűkült a részesedése 2016-ra (2. táblázat).

1. táblázat: A feldolgozóipar aránya a GDP-ből Kelet-Európában, 1995-2016, %

	1995	1998	2001	2004	2007	2010	2013	2016
Belarusz	30,98	33,90	30,52	33,32	29,02	25,65	24,96	22,75
Kelet-Közép-Európa (balti államokkal együtt)	22,36	21,75	20,48	20,86	20,68	19,65	20,01	21,46
Csehország	23,71	25,34	26,17	25,41	25,94	23,44	24,83	27,08
Európai Unió	19,47	19,12	18,23	17,07	16,76	15,39	15,38	15,96
Magyarország	21,35	23,31	22,15	21,91	22,11	21,52	22,40	23,54
Kazahsztán	15,27	12,78	17,64	14,17	12,38	11,96	11,64	12,00
Moldova	25,71	17,24	18,12	16,90	14,19	12,72	14,08	13,89
Lengyelország	20,89	19,79	16,43	18,72	18,92	17,68	17,91	20,42
Oroszország	n.a.	n.a.	n.a.	17,44	17,64	14,82	12,96	13,72
Szlovákia	25,67	22,79	24,82	23,52	23,29	20,81	20,22	22,62
Ukrajna	34,62	29,79	19,72	22,84	23,07	14,95	12,86	14,19

Forrás: Világbank

¹⁶ Ukrajnában 34,6%-ról 14,2%-ra, Moldovában 25,7%-ról 13,9%-ra esett a feldolgozóipar aránya 1995 és 2016 között.

Posztszovjet összehasonlításban fontos indikátor lehet, hogy az olaj- és gázexportőrök konzisztensen és szignifikánsan magasabb egy főre jutó GDP-t tudnak felmutatni, mint importőr társaik. Vásárlóerőparitáson a hat energiaexportőr (ide értve Belaruszt, amelynek gazdasága az orosz árdotációk révén enyhe nettó exportőri pozícióban van) átlagos, egy főre jutó összterméke (2015-ben 17198,4 2011-es USD) majdnem háromszorosa a másik hat importőr ország átlagának (6272,6 USD). Leszámítva az exportőr csoportból a csekély kivittel bíró Üzbegisztánt, még az importőrök legjobbjá, Grúzia is majdnem kétszeres lemaradásban van a legszegényebb exportőrtől, Azerbajdzsántól. Politikai értelemben hasonlóan vízvázasztónak tűnik az energiatermelő szerep. Az exportőr országok között 2000 óta nem volt elnökváltás legfeljebb csak biológiai (Türkmenisztán, Azerbajdzsán, Üzbegisztán) vagy taktikai (Oroszország) okokból. Ugyanez a stabilitás az importőr oldalon csak Tadzsikisztán esetében jelentkezett. Mindez egyfelől a posztszovjet térben Nyugat-Európához képest némileg más megvilágításba helyezi az anyagi jólét és a demokrácia közötti összefüggéseket. Másrészt nem sok jót ígér Oroszországnak az iparosítás vonatkozásában. Eltekintve az igen speciális esetnek számító Belarusztól, amely masszív külső támogatás mellett konzerválta-feljavítgatta meglévő feldolgozóiparát, a posztszovjet országok egyike sem tudta sem átalakítani, sem befogadni a modern ipart. Eddig nem tűnik úgy, hogy a térségben az energiaexportőri szerepen kívül más út lenne a jóléthez.

Ugyanakkor pont ezért nem tűnik bizonyítottnak a dezindusztrializáció és a kitermelő iparágak közötti logikai kapcsolat sem. A többi posztszovjet országhoz hasonlóan inkább egy strukturális, versenyképességi problémáról van szó, amely az egész térséget érinti. Az orosz esetben ezt a helyzetet az olajjövedelmek, a magas népességszám és az ebből eredő jelentős piacméret feltehetően némileg ellensúlyozzák. Ugyanakkor az orosz társadalom és gazdasági vezetés szintjén továbbra sincs konszenzus egy esetleges iparpolitika alapvető vonásaiban. Nem eldöntött, hogy azt a külföldi tőke bázisán, avagy a meglévő, posztszovjet vállalati körben, a nemzeti tulajdon főszereplésével kívánják-e elérni. Nem világos, hogy a 2014-ig érvényesülő világgazdasági nyitás, avagy egy protekcionista gazdaságpolitika kedvezőbb feltételrendszert teremt-e ilyen vonatkozásban. Nem eldöntött, hogy a fokozatos fejlesztéspolitika (*upgrading*), avagy az

új csúcstechnológiákba való ugrásszerű modernizációt kívánják-e inkább elérni. Amennyiben lenne egy egyértelmű gazdaság- és ezen belül iparfejlesztési irány, a többi alrendszer reformjának a kérdése és a kitermelő ágazatok szerepe is konkrétabb formát ölthetne. Így az orosz gazdaság diverzifikálása körüli polémia egyik legfőbb eredménye eddig az, hogy rávilágított a jelenlegi nyersanyagtermelő pálya tehetetlenségi nyomatékára.

Mindezek fényében bír jelentőséggel, hogy az orosz exportoffenzíva a 2010-es évek elejére elérte korlátait. 2013 óta éves szinten csak bő 1%-os növekedést mutat a kivitel. Egyfelől az olajszektorban komoly készletkorlát mutatkozik. A feltárt tartalékok ugyan fedezik a kimerülést, de azok jellemzően egyre inkább a létező termelési régióktól távolabb, feltehetően magasabb önköltségű területeken fekszenek. A 2017-es nyersolaj-export alig haladta meg a 2010-es év szintjét. Az új források drágábbak, technológia- és tőkeigényesek lesznek [Gustafson, 2012, 449-479.o.], ami csökkenti a járadékot és ezen keresztül a kormányzati bevételeket. Az olajtermék-szektorban a belső kereslet növekedése szab gátat a további növekedésnek. A korlátok elérésének meglehetősen markánsak a tünetei. Egyfelől csökken az effektív (nem nominális) orosz adószint a szektorban. A vállalatok csak szelektív adómentességek mellett hajlandóak belevágni nagyobb projektekbe. Ilyen volt a Vankor-mező kitermelése a Rosznyeft által vagy a Jamal-LNG a Novatek révén. Másfelől az OPEC kvótaszűkítéshez való orosz csatlakozás és annak betartása történetileg új jelenség és minden bizonnyal a volumenkorlátos export időszakának beköszöntét jelzi. Kicsit más a helyzet a földgázexport vonatkozásában. Itt nőhet az exportvolumen mind Ázsiába, mind Európába, az erre vonatkozó tervek hitelesek. Ugyanakkor a földgáz hagyományosan infrastruktúra-igényes, árrugalmasabbak a piacai, így a termék járadéktartalma is alacsonyabb. Így az exportvolumen növekedése kisebb hozadékkal jár majd a belső szereplők számára.

Mindez egy közel 50 éves folyamat végét jelentheti. Az 1960-as évek vége óta folyamatos volt az orosz szénhidrogén-export mennyiségi növekedése, az érdeemben és hosszabb távon az átmenet időszakában sem csökkent. Ez volt az orosz világgazdasági nyitás egyik pillére, az integráció motorja. Az export és az abból származó járadék immár trendszerű – ha nem is feltétlenül egyenletes – stagnálása, majd csökkenése új helyzetet teremt. Mindez egy extenzív növekedési pálya kimerülésére utal, amelyre

Moszkvának valamilyen megoldást kell majd találnia. A következő évek egyik fő kérdése, hogy ez a járadékcsökkenés milyen pályán következik be, illetve milyen stratégiát választ annak kezelésére az orosz vezetés.

A járadék változására vonatkozó pályát két meghatározó tényező befolyásolhatja. Ezek egyike a globális olajkereslet trendje, amely továbbra is növekvő. Ugyanakkor ebben a vonatkozásában jelentkezik egy immár kézzelfogható közelségbe került technológiai kihívás, az alternatív üzemanyagok, azon belül is az elektromos autózás kérdése. Ellentétben a klímapolitika egyéb területeivel, az elektromos autózás a technológiai feltételek, a megfelelő akkumulátorok megléte esetén piaci alapon is életképes. A robbanómotorokhoz képest eleve sokkal magasabb hatásfokú meghajtás kevesebb energia felhasználását feltételezi, radikálisan alacsonyabb a szervizigény. Az elektromos autók elterjedéséhez tehát csak az akkumulátorok képezte, egyre szűkülő technológiai és ipari gátat kell átugrani és onnan kezdve az olajpiac fennállása óta első alkalommal trendszerűen csökkenő pályára fog kerülni. Ez feltehetően megváltoztatja majd az olaj ma létező globális kormányzásának intézményeit és így gyorsabban vezethet olajpiaci változásokhoz, mint amit az akkumulátor-technológia elterjedése önmagában indokolna. Ez egy jelentős negatív kockázat az orosz kilátásokat illetően a következő 10-15 évben. Az ezzel összefüggő másik tényező a hanyatló termelés nemzetgazdasági szintű menedzselése. Összességében egy hanyatló termék nem feltétlenül jelent alacsonyabb profitrátát/járadékot. Tekintettel a magas tőke- és infrastruktúra-igényre, azok amortizációja révén a bevételcsökkenés folyamata jelentősen elhúzható. Mindez azt jelenti, hogy bár Oroszország valószínűleg a 2020-as években eléri a járadékplafont, nem rendelkezünk bizonyossággal az azt követő folyamatokról, Moszkvának nyílhat mozgástere a trend aktív kezelésére.

3.2. A paternalizmus bővületében – az orosz demográfiai trendek

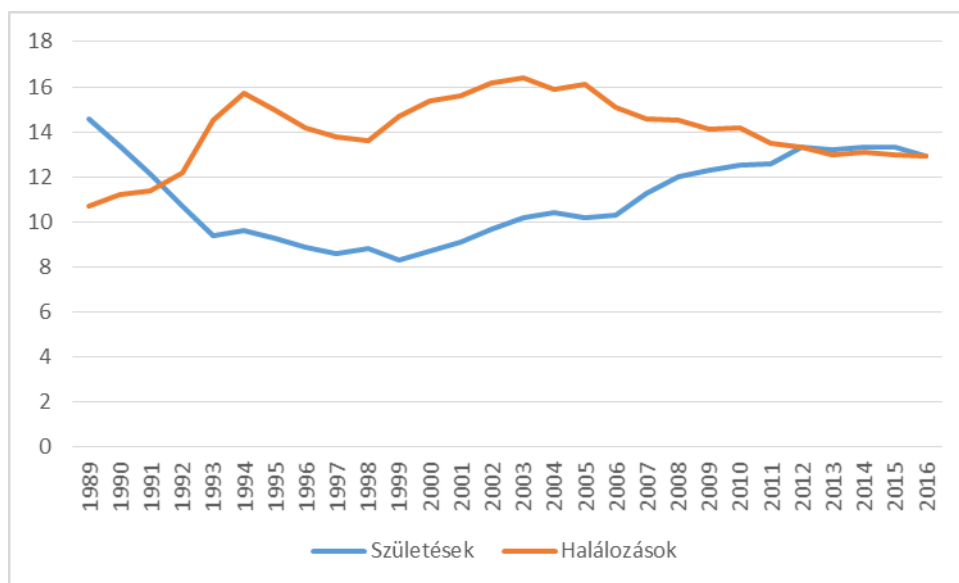
A demográfia és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolat jellegéről a szakirodalomban nincs egyöntetű vélemény. A népességszám növekedése adott esetben lehet negatív, pozitív vagy akár semleges is a növekedés szempontjából. Ugyanígy nem jelenthető ki egyértelműen, hogy a népesség összetétele miképpen hat a gazdasági teljesítményre: az

aktív és az eltartott népesség aránya, attól függően, hogy az utóbbi fiatal vagy öreg, más és másképpen épül be egy gazdaság szöveteibe [a vitákhoz lásd Bloom, Canning & Sevilla, 2003]. Hasonlóképpen, a gazdasági teljesítmény befolyásolhatja a társadalom demográfiai állapotát, döntéseit. Abban a kérdésben azonban egyetértés mutatkozik, hogy a demográfiai volatilitás gazdasági feszültségeket kelthet, komoly gazdaságpolitikai adaptációt téve szükségessé. Oroszország kétségkívül ez utóbbi kategóriába tartozik.

A 2. világháborút követő Szovjetunió gazdasági növekedését folyamatosan segítette a munkaerő egyre lassuló, de ütemes bővülése. Az 1960-as években éves átlagban 2,3%-os, az 1970-es évtizedben 1,4%-os volt a munkaképes korú civil lakosság növekedése. Ehhez képest a kései brezsnyevi időszakban az 1980-as évtizedre már 0,4%-os csökkenésre számítottak, amikor a munkaerő növekedése eleve a közép-ázsiai muzulmán területekről következne be, távol a keresletet generáló Szibériától és az európai nagyvárosoktól [Campbell, 1983]. A korábbi növekedési források egyikének kimerülése meghatározó volt a termelékenység növelését célzó andropovi és a későbbi, gorbacsovi reformkísérleteknél.

Ez a kérdés átmenetileg lekerült a politikai napirendről az 1990-es években. A gazdasági hanyatlás éveiben nem volt általános munkaerő-szűkösség. Ugyanakkor ezekben az években a „demográfiai olló”, a születések és a halálozások száma közötti különbség kinyílt. Míg 1990-ben 1000 lakosra még 13,4 újszülött és 11,2 halálozás jutott, addig ezek az értékek 2000-ben 8,7 és 15,4 voltak. (5. ábra) A születéskor várható élettartam közel öt évet esett 1990 és 1995 között (69,2 évről 64,5-re, 2011-ben érte el ismét az 1990-es értéket). Mindez azt jelentette, hogy egy kevesebb, mint 150 milliós országban az 1990-es évek második felében a lakosság természetes fogyása évente megközelítette az egymillió főt (958,5 ezer fő 2000-ben). Nem véletlenül, a putyini vezetés egyik legfontosabb feladatának tekintette ezen folyamat megállítását, a születésszám és a várható élettartam növelését. Jelenleg a népesség természetes szaporulata egyensúlyban van, de a korösszetételből fakadóan várhatóan 2050-ig a lakosság 130 millió fő közelébe süllyed.

3. ábra: A demográfiai olló Oroszországban, 1989-2016, 1000 főre számítva

Forrás: Orosz Állami Statisztikai Szolgálat

Bizonyos mértékig ellensúlyozta a természetes csökkenést a népesség bevándorlása. A Szovjetunió felbomlását követően mintegy 26 millió oroszajkú maradt a posztszovjet térségben Oroszország határain túl, ezek mind a mai napig jelentős migrációs tartalékokat képeznek. 1991 óta Oroszország minden évben migrációs többletet produkált, időszakonként változó forrásországokból és mértékben, de kiváltképp a legnagyobb orosz népességet öröklő Kazahsztánból és Ukrajnából. Mindez 1997 és 2016 között majdnem 4 milliós nettó többletet eredményezett (6,5 millió bevándorló és 2,6 millió kivándorló mellett) főleg a FÁK-térsséggel való forgalom eredményeképp. A posztszovjet népszámlálások nem adnak megbízható információt ezen puffer jelenlegi nagyságáról. Mindamelllett a Tádzsikisztánnal, Üzbegisztánnal és részben még az Ukrajnával meglévő migrációs dinamika is a nem-orosz etnikumú, erősödő munkaerő-vándorlás meglétére utal. Ezt az értéket valószínűleg rontja a hivatalos statisztikákban nem szereplő és nem feltétlenül regisztrált nyugati kivándorlás¹⁷, ami már jelenleg is érdemben megkérdőjelezi a népesedési mutatók hitelességét, de komoly bizonytalansági faktor a jövőre nézve is.

¹⁷ Az EU országokba a hivatalos statisztikák szerint éves szinten alig 10 ezer fős kivándorlás zajlik, alig több, mint az onnan érkezők száma. Ehhez képest 2012 óta valószínűleg jelentősen nőtt a kivándorlás főleg a magasabban képzettek körében, az elérheti éves szinten a 3-400 ezer főt is.

A fogyatkozó népességszám nyilvánvalóan főleg politikai és identitásbeli kihívást jelent egy magát globális nagyhatalomként definiáló nemzet számára. 1907-ben az akkori Orosz Birodalomnak több alattvalója volt, mint a mai Kremlnek. A Szovjetunió a felbomlása előtt még a 3. volt, Oroszország jelenleg a 9. és 2050-re az ENSZ becslései szerint már csak a 13. állam lesz népességszám alapján [US Census Bureau]. Gazdasági értelemben egy öregedő és csökkenő népesség eleve kedvezőtlen a munkaalapú, a feldolgozóipart erősítő orosz elképzelések számára. Az nemcsak a potenciális munkaerő-kínálatot csökkenti, de a fogyasztói keresletet is. A piacméret hagyományosan az ország egyik fontos versenyképességi előnye, a *Global Competitiveness Index (GCI)* 6. helyre sorolta ebben a vonatkozásban (137-ből a 38. volt a 2017-es listán, a következő legjobb alindex a felsőoktatás 32. helyezése volt) [World Economic Forum, 2018]. A csökkenő népességszám és a csökkenő járadékbevétel szinergikus módon erősítik egymást, általában véve csökkentve az ország vonzerejét, az orosz alkupozíciót és mozgásteret világgazdasági ügyekben.

Potenciálisan a csökkenő népességszám regionális egyenlőtlenségei növelhetik a regionális politika kihívásait. Akárcsak a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek vonatkozásában, a regionális differenciálódás ügyében sincs egyetértés annak mértékét és trendjeit illetően. Azonban amennyiben a szélsőséges eseteket kiszűrjük, avagy nem a 85 szövetségi szubjektum szintjén, hanem nagyobb egységekben, esetleg a nyolc szövetségi körzet alapján vizsgáljuk a régiók közötti gazdasági-demográfiai különbségeket, kiegyensúlyozottabb képet kapunk. Ennek alapján állítható, hogy a differenciálódás legjava a Szovjetunió szétesését követően, az 1990-es évek elején következett be és azt követően enyhe kilengésekkel stagnált [Buhvald, 2015]. Ehhez képest az északi és nyugati területek romló demográfiai mutatói jellemzően munkaerőhiányt, míg a kaukázusi körzetekben meglévő etnikai népességrobbanások Dagesztánban, Ingusétiaiban és Csecsenföldön a regionális feszültségek további növekedését okozhatják¹⁸. Ugyanakkor ezek a folyamatok nem jelentenek minőségi változást. Az Észak-Kaukázusi körzet jellemzően így is egy masszívan dotált régió, ahol a

¹⁸ Pl. Ingusétiaiban a munkanélküliség 30,2%-os volt 2016-ban, körzetszinten már csak 11%-os, szemben az országos 5,5%-ossal (nem hivatalos, mintavételen alapuló FSzGSz becslések).

központi kormányzat szuverenitása labilis¹⁹. Itt Moszkva jellemzően békét és nyugalmat „vásárol” a helyi elitektől, tkp. *kvázi-gyarmati* berendezkedés keretében. A fő kihívás tehát inkább biztonsági, semmint gazdasági.

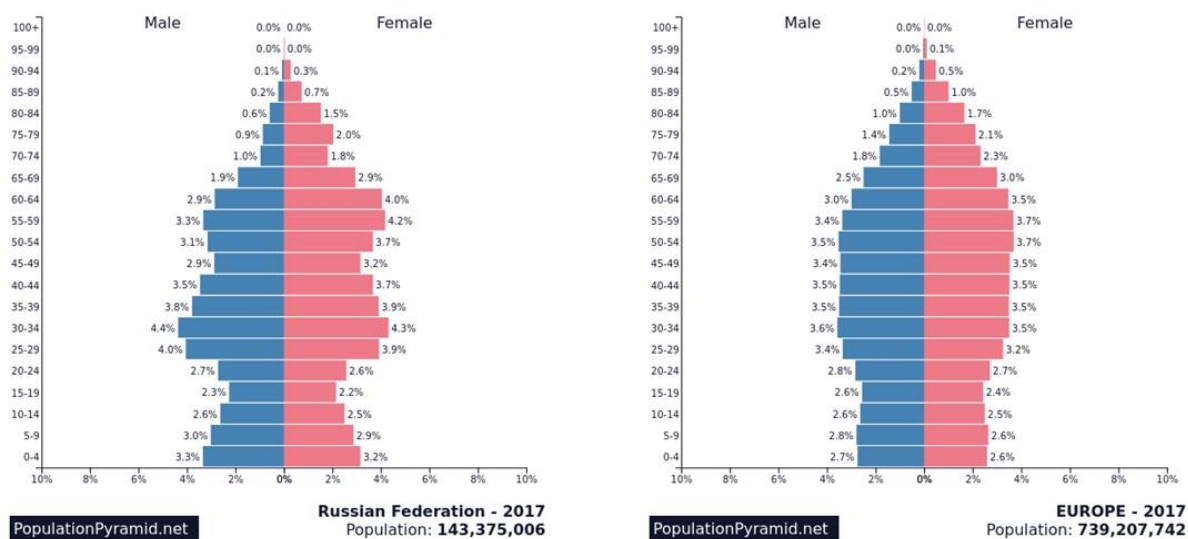
A népességszám mellett fontos szempont a lakosság korösszetétele. Az eleve fogyó népességszám mellett külön rontja a kilátásokat a korfa nem egyenletes eloszlása. Az 1990-es évek alacsony születésszámú nemzedéke – hasonlóan a poszt-szocialista országok legtöbbjéhez – átmenetileg javította a demográfiai függőségi rátát. A „szovjet Ratkó-generáció” még dolgozott, a náluk öregebb, alacsony népességszámú világháborús nemzedék volt nyugdíjban és az alacsony születésszám miatt alig volt fiatalokú eltartott. A demográfiai függőségi ráta az 1990-es 49,7-es értékről 2010-re 38,8²⁰-ra csökkent, ami még a hasonló mintázatú kelet-európai mezőnyben is alacsony (6. ábra). Azonban az elkövetkező tíz évben ez a helyzet gyorsan és drasztikusan fordul a visszájára. A világbanki klasszifikáció szerint 2016-ban már 45,1 eltartott jutott 100 aktív korúra²¹. A jelenlegi alacsony orosz nyugdíjkorhatárral számolva a helyzet még rosszabb és 2025-re az időskori függőségi ráta az orosz hivatalos előrejelzések középértéke szerint is 51 fölé menne, a teljes függőségi ráta pedig megközelítené a 86-ot.

¹⁹ 2016-ban Ingusétia bevételeinek 86%-a származott Moszkva vissza nem térítendő szubvencióiból, Csecsenföldön 78%, Dagesztánban 66% (FSzGSz, Regioni Rosszii).

²⁰ A Világbank 15-64 év közötti számolja a munkaképes kort, míg az orosz hivatalos statisztikák a nyugdíjkorhatárnak megfelelően, férfiak esetében 16-59, nők esetében 16-54 év között adják meg ezt a klasszifikációt. Az orosz statisztikák szerint a 2016-os függőségi ráta közel 30 ponttal magasabb, 74 volt. Amennyiben nem jelzem külön, a világbanki adatokat használom.

²¹ 2017-ben a 15-24 év közötti 14,5 millió emberre 20,7 millió 55 és 64 év közötti, illetve 18,1 millió 10 évesnél fiatalabb állampolgár jutott (FSzGSz).

3. ábra: Az EU és az orosz korfa, 2017

Forrás: PopulationPyramid.net

Mindez érthetően nyomás alatt tartja az alrendszeret, az oktatás-, az egészségügyet és kiváltképp a GDP nagyjából 10%-át újraosztó szövetségi nyugdíjasszát és a hozzá szorosan kapcsolódó szociális kifizetéseket. A Nyugdíjalap hiánya 2015-ben a GDP 0,65%-a volt, 2016-ban 0,93% és ez még nem fedte le az összes nyugdíjkifizetést. Értelemszerűen a nyugdíjassza hiánya és a kérdés politikai érzékenysége pro-ciklikus, amennyiben a választók egyre nagyobb hányada érintett a kérdésben. A 109 milliós választókorú lakosság bő harmada, 36,7 millió ember elérte a nyugdíjkorhatárt, több milliós a kordvezménnyel nyugdíjazottak száma is, további 17,8 millió fő van az államigazgatásban vagy az önkormányzatoknál és jelentős tömegek az állami vállalatoknál vagy szociális segélyeken. A kormányzat külső beavatkozásai és emeléseinek eredményeképp 2007 és 2016 között a nyugdíj-helyettesítési ráta 26%-ról 34%-ra nőtt annak ellenére, hogy már akkor is romló tendenciát prognosztizáltak a reformok elmaradása esetén [Hauner, 2008; OECD adatok]. Ez a ráta ugyan az 53%-os OECD-átlag alatt marad, de széles tömegeket tart benn a rendszerben. Pont az „alacsony nyugdíj sokaknak” paternalista kormányzati pozíciójára jelenti a fő kihívást a romló korfa. Ezen a helyzeten kell változtatni Putyin bizonytalanabbá váló jóléti legitimitációja és a mára volatilisabb nyersanyagpiaci trendek mellett.

A nyugdíjrendszer és a főleg annak kapcsán meglévő juttatások, „szerzett jogok” (ingyenes gyógyszer és vezetékes telefon, tömegközlekedés stb.) régebb óta a reformok célkeresztjében voltak. Az egyik korai kísérlet a 2005-ös un. „monetizáció”, amikor a kormányzat kísérletet tett az utóbbiak pénzesítésére és beépítésére a nyugdíjakba/bérekbe. Jellemző módon a nyugdíjemelés megtörtént, de a lakosság utcai tüntetései miatt a kormányzat meghátrált a juttatások megszüntetésekor. Ezzel párhuzamosan 2002-től kezdődően a kelet-európai „pilléresítésekhez” hasonlóan elmozdultak az egyéni számlás rendszer irányába. Ezt kívánták kombinálni 2008 elejétől kezdődően az un. Nemzeti Jóléti Alappal, amely norvég mintára a szénhidrogénbevételek egy részét allokálta volna a jövőbeli kifizetésekre, sterilizálva ezáltal a beáramló devizát és hűtve a gazdaságot. Tulajdonképpen ezt a rendszert söpörte el a két válság (2008 és 2014), amikor is az orosz kormányzat felhasználta ezeket a forrásokat a napi kiadásokra és 2018 elején formálisan is megszüntette az Alapot [Inozemcev, 2018]. Ezzel párhuzamosan már 2013-tól kezdődően visszarendeződés történt a felosztó-kiróvó rendszer irányába, jelenleg nem működik egyéni számlás rendszer a nyugdíjalapnál.

Így a korhatár-emelés alternatíva nélküli – a költségvetési dolgozóknál annak folyamata már 2017-ben megkezdődött és kevés kétség van afelől, hogy ez bekövetkezik a közeljövőben a magánszférában is. Annak nemzetközi összehasonlításban is alacsony szintje amúgy tarthatatlan volt, indokolatlanul szűkítette a munkaerő-kínálatot és terhelte meg az államkasszát. Ez ugyan nem reform, de adekvát módon képes egyensúlyba hozni a nyugdíjkifizetéseket. A mai rendszerrel kapcsolatos fő probléma azonban továbbra is fennáll: az orosz nyugdíjrendszer nem egyenlíti ki sem a demográfiai helyzetből fakadó pénzügyi volatilitást, sem az állami költségvetés bevételi oldalának ingadozásait. Így az eleve paternalista beállítottságú nyugdíjrendszer sebezhető marad mind a politikai populizmus vonatkozásában, mind a változó demográfiai trendek oldaláról.

4. Modernizáció és szuverenitás Oroszországban

A fentiek fényében egy leszakadó gazdaság képe bontakozik ki, amelynek már most is, de a jövőben egyre növekvő mértékben szembesülnie kell majd elmaradottságának

következményeivel. Maga Vlagyimir Putyin is 2016-ban soron következő elnöki ciklusának egyik céljává tette, hogy az ország növekedési üteme haladja meg a világgazdasági átlagot – minthogy az azt megelőző hat évben jócskán elmaradt attól [Putin, 2016] (1. ábra). Ugyanakkor eddig semmilyen érdemi reformtervezet nem került a gazdaságpolitikai napirendre. Sőt, az elmúlt pár évben a GDP közel 3%-ával növekedtek a hadi- és rendvédelmi kiadások, csökkent a gazdaságpolitikában a technokratikus szemlélet és igencsak elhúzódott a 2014-es sokk utáni pénzügyi stabilizáció. Az orosz modernizáció ezen ellentmondása, a fejlődéssel való kormányzati elégedetlenség és azzal párhuzamosan az annak érdekében való látható cselekvés hiánya képezik ezen fejezet témáját.

A fenti ellentmondás egyik magyarázatául, a modernizációs diskurzusok kontextuális értelmezéséül szolgálhat az Ellen Kay Trimberger által kidolgozott, a főleg a török, japán és kisebb mértékben latin-amerikai országokra alkalmazott „elit-forradalom” (*elit revolution*) koncepciója [Trimberger, 1972; Horowitz & Trimberger, 1976]. Ennek lényege, hogy adott feltételek mellett a bürokraták egy része, jellemzően magas morális integráltság mellett viselkedhet forradalmárként és leválthatja a rendszert. Ennek lefolyása általában vértelen, a forradalmi elit törekszik az erőszak minimalizálására és nem vonja be érdemben a tömegeket. Nincs is arra szüksége, mivel bürokratikus beágyazottsága révén képes az államapparátus és a hadsereg ellenőrzésére, nincs szüksége az „utca erejére”. Ugyanezért nincs érdemi konfliktusa a „rég rendszer” képviselőivel, hiszen azok nem radikális értelmiségekkel konfrontálódnak, nagyobb részük elfogadja az új feltételeket, integrálhatóak az új játékszabályok mellett, a maradék pedig kapitulációra bírható vagy kiiktatásuk taktikailag későbbre halasztható. Ennyiben a tevékenységük és módszereik ötvözik a forradalmi pártok szervezettségét és a bürokratikus taktikákat, képesek forradalmi lendületüket céltudatos fokozatosságra váltani. A elitista bürokraták számára az előző rendszer gyengesége, jellemzően a Nyugat felé való kapitulációja vagy annak várható dominanciája az indító motiváció. Ez nem feltétlenül jelent permanens konfrontációt a Nyugattal, de az új játékszabályok, a rendszer szuverenitási és modernizációs igényeinek elismertetését feltétlenül.

Ugyanakkor a forradalmi bürokraták gazdasági elképzelései közt központi jelentőséggel bírt a modernizáció fogalomköre. Számukra egy alapvetően modern, a

külföldi befolyástól mentes, nemzeti kezekben kiépülő, iparosított gazdaság jelentette a célkitűzést, amely képes a nemzetközi mezőnyben érvényesülni. Nem rendelkeztek gazdasági képzettséggel és ismeretekkel, de pragmatisták és a nemzeti fejlődés mellett elkötelezettek voltak, ami sok tekintetben pótolta hiányosságait. Bár az állami vagyon a folyamat elején szükségszerű, sem Törökországban, sem Japánban nem volt elvárás annak dominanciája. A forradalmi elitek sokkal inkább egy *„vegyes, köz- és magántulajdonosi rendszerű államkapitalizmust támogattak, amelyben mindennemű anyagi és morális ösztönzőket biztosítottak a magánbankok, -gyárak és kereskedelmi vállalkozások számára”* [Trimberger, 1972, 200.o.]. Bizonyos értelemben épp ezen, a forradalmi bürokraták által létrehozott és támogatott magánvállalkozói csoportok és középrétegek voltak azok, amelyek a későbbiekben kihívást jelentettek a rezsimek számára és magyarázzák a civil kormányzásról a militaristábbra való áttérést, a demokratikus és parlamenti politizálás visszaszorítását.

A putyini csoportok felemelkedése és hatalomra kerülése *szituatív* vonatkozásban sok hasonlóságot mutat a trimbergeri modellel. Az 1990-es évek végének Oroszországgal kapcsolatos félelmei mind belföldön, mind külföldön túlmutattak egy egyszerű gazdasági-politikai válságértelmezésen. A fő aggodalmat a központi hatalomnak a szuverenitás gyakorlására vonatkozó képessége jelentette, az a kérdés, hogy képes-e még ellenőrizni az országon belüli folyamatokat. Így a szakirodalomban, ha nem is „működésképtelen” (*failed state*), de „hanyagló” államként (*failing state*) definiálták [Willerton, Beznosov & Carrier, 2005]. Ez utóbbi esetben a központi kormányzat még képes ellátni alapvető funkcióit, megőrizni az erőszakmonopóliumot teljes területén, teljes körű közszolgáltatásokat nyújtani és a nemzetközi közösség egyenjogú és felelős tagjaként fellépni. Mindazonáltal ezen képességei egyre gyengülnek, azok ellátásában időszakosan zavarok állnak be, ilyen irányú tevékenysége hullámzó, nem folyamatos.²²

²² Bizonyos mértékig a „működésképtelen állam” definíciója is igaz volt Oroszországra ebben az időszakban. Ennek tünetei, amikor a kormánynak nincs erőszak-monopóliuma a saját területe felett (Csecsenföld, Észak-Kaukázus), a legitim hatalom képtelen kollektív döntéseket hozni és kikényszeríteni, azt magáncsoportok ejtik foglyul, nem tud adókat behajtani és közszolgáltatásokat nyújtani (az adóbehajtási ráta a GDP 10%-a körül volt ebben az időszakban) és nem tud más országokkal felelősen, a nemzetközi közösség teljes jogú tagjaként együttműködni (a központi hatalom engedélye nélküli katonai bevonulás Koszovóba a NATO-bombázásokat követően).

Bár Putyin hivatalos elnökjelöltként került hatalomra, kezdetektől fogva a fennálló berendezkedés alternatíváját képviselte, mind taktikai, mind stratégiai okokból. A jelicini rendszerrel szemben komoly konfrontációt nem kellett viselnie, kevés kivétellel (Borisz Berezovszkij, Mihail Guszinszkij) mindenki belátta annak fenntarthatatlanságát. Ugyanakkor 2000 és 2004 között, hatalmának konszolidálása és a korábbi szövetségesek visszaszorítása bürokratikus csatornákon történt, abban a forradalmi, de még meglepőbb módon az amúgy rendelkezésre álló erőszakszervezeti eszközök is alulreprezentáltak voltak. A fontosabb pozíciókra eleve a szűkebb közegből, jellemzően a putyini életút korábbi állomásain megismert, erőszakszervezeti háttérű személyekből válogatott társakat.

A putyini vezetés mind a mai napig kisszámú, zárt és elszigetelt egységet alkot a hatalom csúcsán. Folyamatosan alkalmi és kényszerkoalíciókat kötnek és jelentős erőfeszítéseket kell tenniük hatalmi helyzetük megtartására. Eleve adott az államapparátussal, illetve a hagyományos politikai osztállyal való ellentétük [Yakovlev, 2014]. Ezek tradicionalistább és gyakran konzervatívabb csoportok, mint a felső vezetés, amelynek így folyamatosan a túlzott puhányság és a „nyugatos elhajlás” vádjával kell szembesülnie [ld. Izborszkij Klub, 2013]. A kései jelicini időkben a parlamenti pártok jelentős része, a regionális elit és a kormányzók, illetve a végrehajtó hatalom képviselői is ide tartoztak, alternatív jelöltet is indítottak Jevgenyij Primakov személyében. Putyin győzelmét követően ugyan gyorsan inkorporálta az elitnek ezt a részét, de ezt követően sem emelte be ezen csoportok tagjait a valódi döntéshozatalba. Ugyanúgy, ahogy az 1920-as évek Törökországának földesúri és vidéki elitje, illetve Japánban a vidéki, majd a városi kereskedő-osztály, Putyin is ambivalens viszonyt ápol ezekkel a konzervatív csoportokkal. Szüksége van rájuk pozícióinak biztosításához, de láthatóan a bizalom nem elég ahhoz, hogy kooptálja őket a hatalomba.

Ugyanakkor Putyin számára a vele amúgy részlegesen szimpatizáló liberális technokraták programja sem volt rendszerszinten elfogadható [részletesebben ld. Strategy2020, 2013; Jaszin, 2013], hiszen annak túlzottan nyugatos jellege saját legitimitációját, az elitforradalom értelmét ásta volna alá. Ennyiben a nyugati típusú reformok két fontos korláttal szembesülnek. Egyrészt a forradalmi bürokraták a nemzeti tőke kategóriáiban gondolkodnak és – amolyan belső ellentmondásként – még azon

belül is óvakodnak a tulajdonviszonyok feletti kontroll túlzott felhígításától. Másrészt a gazdasági reformok semmilyen körülmények között nem vezethetnek a külföld felé való alárendeltséghez, külpolitikai értelemben legalább semlegesnek kell maradniuk. Ez a kicsit abszolutista-klasszikus nemzetállami szemlélet ellentmond a modern globalista, kapitalista világrendszer felfogásnak és csak nehezen csiszolható azzal össze. Végezetül a bürokratikus forradalmárok számára nemcsak és nem is annyira a korábbi rendszer oligarchikus képviselői jelentenek kihívást, hanem a rendszer sikerei által kitermelt és a szűk vezetésen kívüli tőkés csoportok és középosztályok. Ezek megerősítése ugyan eminens célja volt a rendszernek, de azok amolyan „sárkányfogveteményként” a rendszer kialakítóinak értékítélete szerint alkalmatlanok a hatalom megosztására, így kénytelenek erőszakszervezeti úton visszaszorítani képviselőit.

Politológiai értelemben tehát a rezsim bázisa elszigetelt és ez részben megmagyarázza annak viselkedését. A putyini rendszer kezdettől fogva jelentkező, és az utóbbi időben erősödő militarista vonásai, a volt-KGB-és és katonai elit magas fokú reprezentációja sem pusztán egy demokratikus kifejtés vagy a komprádor burzsoá elemek féken tartására szolgálnak. Egyfelől rájuk támaszkodva lehet az államigazgatást „megtisztítani”, a fejlesztő állam koncepcióját érvényesíteni, annak autonómiáját, egy magánérdekektől mentes, hatékony etatizmus működését biztosítani. Ennyiben a titkosszolgálatok és a rendfenntartás túllép hatáskörén, azok a „bürokrácia első csatasorát” képezik [Horowitz & Trimberger, 1976 p. 233]. Másfelől kifejezik a rezsimnek a koalícióképtelenségét, azt a problémát, hogy a mostani putyini elit nem tudja egyértelműen definiálni, hogy melyik társadalmi csoporttal milyen formában kíván együttműködni. Törökországban a rendszer által kitermelt tradicionális vállalkozói-polgári csoportok voltak azok, amelyekkel szemben rendszeresen katonai úton kellett fellépni. Japánban is a két világháború közti militarizálódás egyik oka volt a hatalom elszigeteltsége. Kérdés, hogy a Kreml mostani vezetői mennyire látják a militarizálódás-bukás dichotómiában saját helyzetüket és milyen társadalmi koalícióban tudják elképzelni a továbblépést.

A modernizációt érintő kérdés azonban inkább az, hogy a putyini rendszer a szituatív hasonlóságokon túlmenően *koncepcionálisan* tekinthető-e elitforradalmárnak, annak képviselői törekednek-e a fennálló rendszer valós modernizálására. Ennyiben, még ha

nem is feltétlenül adekvát az a modernizációs elköteleződés, van-e bármilyen változtatni akarás az ország vezetésében. A következőkben amellet érvelek, hogy ugyan van ilyen törekvés, annak meg kell felelnie a rendszer egyéb elvárásainak. Így erősen korlátos a gazdaságfejlesztés melletti elköteleződés, valószínűleg jelen formájában elégtelen, hogy az ország strukturális problémáin úrrá legyen.

Ahhoz, hogy a putyini rendszert elhelyezzük ebben a koordinátarendszerben, fontos pár distinktív észrevételt tenni. Egyfelől Putyin és köre nyilvánvalóan elutasították mind a szovjet rendszert, mind az annak nyugati megreformálására tett kísérletet. Előbbi nyilvánvalóan amolyan *ancien regime*-ként csődöt vallott, míg az azt követő jelcini rendszer is fenntarthatatlan volt, továbbá indokolatlan gyengeséget mutatott a külföld irányában. A putyini rendszer ennyiben egyedi, nem restaurációs kísérlet vagy antitézis. Nem is tűnik úgy, hogy a putyini rezsim valamilyen polarizált ideológiai sarokpont felé haladna, legyen szó akár a politikai rendszerről, tulajdonosi viszonyokról vagy gazdasági modellről. Bár az országot irányító elitnek határozott elképzelései vannak arról, hogy egy külföldtől független, hazai bázisú, modern kapitalista társadalmat kíván létrehozni, ezeket a célokat messzemenően pragmatikus eszköztárral kívánja elérni.

Ami a jóléti legitimitációt illeti, a rezsim elsődleges célja nem a gazdasági növekedés, hanem a szuverenitás és az autonómia megőrzése. Az 1990-es évek végének káosza, az oligarchák „országrontó” marakodása, a szerbiai NATO-bombázások jelentette megaláztatás és általában a nagyhatalmi hanyatlás volt a putyini „kényszerforradalom” ösztönzője. Azonban ez nem jelenti a modernizáció háttérbe szorítását. A putyini értelemben vett szuverenitás megőrzése előfeltétele a modernizációnak. Ez fontos sorrendiségi-logikai szempont és bizonyos értelemben szemben áll a kelet-közép-európai integrációs-modernitási paradigmával. Az új EU-tagállamokban a nyugati integráció és a nemzeti elit önkorlátozása, önkéntes lemondása bizonyos hatáskörökről egyfajta „modernizációs minőségbiztosításként” szolgált, lehetővé tette a gazdasági fejlődést. Mindez sokkal feltételesebb és jobbra fordított logikájú Oroszországban. Az orosz vezetés tagjai választási kényszer esetén kétségkívül előbbre helyezik a szuverenitási, sérülékenységi megfontolásokat a növekedésnél és a jólétnél.

Ebből a szempontból a járadékos nemzetgazdasági jelleg, a kitermelő iparágak dominanciája bár nem optimális módon, de kielégíti a rendszernek a gazdasággal

szemben támasztott legfőbb igényeit. Az energiatermelő szerep és a 2000-es évek exportoffenzívája átmenetileg elegendő volt a globális presztízs és befolyás részleges helyreállítására, a nagyhatalmi autonómia megőrzésére. A hangsúly itt az átmenetiségen van, amennyiben a putyini elit a modernizáció előfeltételeként tekint az önállóság fenntartására. Nyilvánvalóan a 19. század végének japán és a 20. század első felének török feudális és paraszttársadalmainak fejlődési pályája nem rekonstruálható a jelenlegi Oroszországban. Azonban ezek az országok is sokáig tradicionális termékeket exportáltak, hogy azokból a nemzeti tőkefelhalmozást segítsék. Putyin számára a kihívás, hogy az olajjövedelmeket – a rendszer fenntartásának eminens igényei mellett – miképpen tudja az állami modernizáció beindítására fordítani. Az oktatásra és azon belül a felsőoktatásra fordított összegek, a csúcstechnológiákra jutó figyelem és általában a versenyképességi kérdések és iparpolitika erőltetése mind ezen erőfeszítések lenyomatai és esetenként jelentősen meghaladják a hagyományos olajexportőrök hasonló ráfordításait [Tsygankov, 2014].

Részben ebből fakad Oroszország ambivalens viszonya a világgazdasági integrációhoz. A múltban az elitforradalmak neomerkantilista receptje az exportorientált fejlődés és a belső piacnak a lehetőségek szintjén való protekcionista védelme volt. Ez ilyen vegytiszta formában aligha járható út Oroszország számára. Mind a 21. századi globális kapitalizmus jellegéből, mind az orosz közepes jövedelműségről kifolyólag versenyképességi impulzusokat kell adni az orosz gazdaság számára. Ez utóbbi, a tőke- és hitelpiacoknak való nemzetközi megfelelés továbbra is fontos hívó szó a putyini retorikában. Az orosz vezetés neorealista gondolatvilágába belefér bizonyos fokú interdependencia, legyen szó a nemzetközi terrorizmusról, technológiai fejlődésről, versenyképességről vagy világgazdasági ügyekről. Az orosz piacnyitás és WTO-csatlakozás, még ha egyre szelektívebb módon is, de érvényesült 2014-ig. Ugyanakkor Putyin nem egy ilyen előnytelen, nyersanyagtermelő munkamegosztás mellett kívánt a világgazdaságba csatlakozni. Így az orosz áru- és tőkepiaci liberalizáció mindvégig korlátos maradt és nem hozta meg a putyini elit által vizionált eredményeket. A 2014-es protekcionista fordulat, az importkiváltás és egész szektorok elsáncolása szankciók által nem volt teljesen a külső körülmények által indukált fejlemény, annak képviselői már korábban is ott voltak a végrehajtó hatalom legfelsőbb szintjein [ld. Glazjev, 2013].

A hivatalos modernizációs elképzelések, legfőképpen annak 2009-es medvegyevi változata visszatükrözik ezeket a vonásokat [Malle, 2013; Medvedev, 2009]. Eleve ezek a modernizációs diskurzusok nem érintették az államszervezet, az intézményi felépítés és a társadalmi kérdések legjavát. Szűken vett technológiai intézkedéseket irányoztak elő, megjelölve az állami fejlesztéspolitika kívánatos vonulatait. Másrészt szinte kivétel nélkül olyan területeket soroltak fel, ahol az állami tulajdon dominanciája érvényesült. Az öt kijelölt terület közül ilyen volt a nukleáris ipar, az űr- és telekommunikáció, a gyógyszer- és orvosi technológiák jelentős hányada. Határesetnek számított az energiahatékonyság és az új üzemanyagok, illetve az információs technológiák területe. Az ezen területek alá besorolt programok jellemzően vagy csúcstechnológiák fejlesztésére és ipari alkalmazásuk előkészítésére irányultak (nano- és biotechnológia, szuperkomputer, fúziós energia) vagy amúgy is aktuális lépések (e-kormányzás, e-tanulás, digitális TV-zés) voltak.

Ez a felfogás igencsak különbözik a modern innovációs megközelítéstől. Az orosz modernizációs-gazdasági diverzifikációs elképzelések viszonylag sok kritikai felületet hagynak [részletesebben World Bank, 2013]. Ezek közt említik a kis- és középvállalati szektor fejletlenségét és a fejlesztési szubvencióknak a nagyvállalati körre való fókuszálását, a belföldi verseny hiányát, általában a vállalkozói és innovációs mikrokörnyezet elhanyagolását, az állami tulajdon magas arányát, a vállalati kutatások és fejlesztések hanyatlását és a támogatás alacsony szintjét, a kutatói és a vállalati szférák elszigeteltségét és mindezek következtében az innovációs tevékenység alacsony hatékonyságát²³. Mindazonáltal ezek olyan vonások, amelyek nemcsak az innováció terén jelentkeznek az orosz gazdaságban és az állami fejlesztéspolitika *sui generis* nem alkalmas azt érdemben korrigálni. A rendszer felépítéséből következően értékeli alul a kormányzat a külföldi tőke fejlesztési potenciálját és korlátozza azt eseti, jellemzően importkiváltó „megaügyletekre”²⁴, ignorálja a hagyományos feldolgozóiparból érkező innovációs impulzusokat és bizalmatlan a nem-állami, bár orosz vállalatokkal

²³ 2008-ban Magyarországon a kutatás-fejlesztésre fordított forrásokból fajlagosan kétszer annyi szabadalom született, mint Oroszországban. 2006-ban az orosz kutatói állomány több mint fele (51,5%-a) 50 évnél idősebb, a doktori fokozattal rendelkezők körében ez 87% volt [World Bank, 2013 p. 21].

²⁴ Ezek közül is dominánsak az „állami megrendelésekért telepített gyártókapacitást” megoldások. Ilyen volt legutóbb a Siemens-el a „Lasztocska” mozdonyra kötött szerződés, illetve több, a kohászati szektorban kötött megállapodás [Pumpjanszkij, 2016].

kapcsolatban. Ezen túlmenően az állami dirigizmus, a nagy állami holdingok létrehozása a fejlesztési célok mentén eddig kevés eredményt mutatott fel.

Mindezek alapján általános az orosz modernizációs erőfeszítéseket illető kételkedés [Malle, 2013; Smith, 2010], azt sokan retorikai vagy imitatív tevékenységnek tartják, esetleg inadekvátnak tartják annak formáját az adott orosz fejlettségi szint mellett. Ugyanakkor, mint fentebb kifejtettük, a rezsim szempontjából az elsődleges a szuverenitás és a nagyhatalmi presztízs megőrzése és azt csak hosszabb távon szolgálná ki a gazdasági fejlődés. Így feltehetően az orosz nagyhatalmi szerep vagy a társadalmi elégedettség extrapolációjának részeként merülnek fel a gazdasági teherviselés problémái.

Ennél is meghatározóbb, hogy a külvilág milyen impulzusokat küld a putyini Oroszország irányába. Mind a hagyományos gondolkodási sémák, mind magának a putyini rendszernek a genezise a Nyugattal való összehasonlításra, az arra adott orosz önreflexióra épült. Azonban ma már az Oroszországot körülvevő világgazdasági tér sokkal diverzifikáltabb és megosztottabb. 2017-ben az ország külkereskedelmének csak 56%-a bonyolódott az OECD országokkal, az EU részaránya 42,7%-ra esett, az APEC-é elérte a 30%-ot. Figyelembe véve a mintegy másfél évtizedes trendet és az energiaexportot érintő projekteket, indokolt az EU és az APEC között paritás közeli helyzetre számítani az elkövetkező évtized során. Az orosz „keletre fordulás” (*povorot na vosztok*) politikai értelemben sokkal később, 2012 körül kezdődött, mint gazdasági vagy üzleti vonatkozásban [Karaganov, 2017]. 2016 volt az első – igaz, valószínűleg kivételes – év, amikor Szingapúr vált a legnagyobb befektetővé Oroszországban. Mindezek alapján elhibázott az a kép, amely európai perifériaként érzékeli Oroszországot. Az ország külkereskedelme mára diverzifikált, ideértve egyre inkább az exportot is. Európa a szankciós rendszertől függetlenül is hanyatlik az orosz külgazdaság szinte minden dimenziójában. Ez nem mond ellent az általános globális folyamatoknak, de Oroszországban ez a trend igencsak előrehaladt mára.

Ez viszont alapvetően konzerválja az oroszoknak a külvilágról alkotott képét. A szovjet világgazdasági nyitás idején Nyugat-Európában is a nemzetállamokkal kötött politikai ügyletek domináltak, legyen szó akár az infrastruktúráról, akár az energetikáról. Ezeket fajsúlyos ipari szereplők, vertikálisan integrált és finanszírozott

projektekben, a politika részvételével vagy garanciája mellett hajtották végre. Az Ausztriával, NSZK-val, Olaszországgal az olaj- és gáziparban létrehozott „rendszerépítő koalíciók” (*system-building coalitions*) [Högselius, 2013 5. o.] alakították ki azt a szovjet képet, amely mind a mai napig illeszkedik az orosz felfogáshoz.²⁵ Ebben érdemi változást nem is annyira a szovjet bomlás, mintsem az orosz kereskedelemben releváns szektoroknak az 1990-es években lassan meginduló nyugati ökonomizációja és privatizációja hozott. A váltás érdemben Európa felől érkezett, a nemzetállami politikai elitiek egyre kevésbé vettek részt integrált ügyletek létrehozásában, a vállalatméretek és az állami tulajdonú szereplők száma jellemzően csökkentek, a szerződéses méretek és időtartamok lerövidültek és a finanszírozási kérdések egyre inkább elkülönültek a komplex beruházási döntésektől. Mindez kiváltképp igaz volt az orosz szempontból fontos szénhidrogén- és nukleáris szektorokra, ahol az uniós szinten is szakpolitikai céllá vált a regulatív piacosítás, de érvényes a nehéziparra vagy mezőgazdaságra is. Moszkva sosem titkolta ezen trend iránti ellenszenvét és továbbra is igyekezett ezen kapcsolatait politikai, semmint szakpolitikai szinten tartani.

Ehhez képest jelenleg Moszkva egyre nagyobb számban köt „államvezérelt” ügyleteket és képez „rendszerépítő koalíciókat” Kelet-Ázsiában, a Közel-Keleten vagy a posztszovjet térségben. Ezen megállapodásoknak jelentős része állami vállalatok vagy befolyásos ipari konglomerátumok között kötött ügylet, a politika jóváhagyásával, szükség esetén komplex, vertikálisan integrált egyezmény az összes pénzügyi, jogi és infrastrukturális kérdést rendezve [Shadrina & Bradshaw, 2013]. Az orosz gazdasági szereplőknek nincs okuk, hogy változtassanak az üzleti kultúrájukon. A bürokratikus közegből érkezett vállalatvezetők jobban kiigazodnak egy ilyen rendszerben, mint magánszektorban edződött társaik [Makarov, 2016]. Mindez tekinthető egy pozitív külső visszacsatolásnak a putyini modell irányába, ami nem teremt kedvező kontextust a változtatás nyugati receptjeinek elfogadtatásakor. Az *Ostpolitik*-nak az 1960-as években megfogalmazott hipotézise, miszerint a normál üzleti tevékenységen keresztül

²⁵ Az 1960-70-es években a szovjet energetikai infrastruktúra és hálózati rendszer kiépítéséhez elengedhetetlenül szükség volt a nyugati technológiákra, kohászatra és gépiparra. Ezekért cserébe Németország és Ausztria gázt és olajat kapott („csőért gáz” ügylet). Mindez évtizedekre meghatározta a pán-európai infrastruktúra földrajzát, az azt létrehozó és fenntartó üzleti kereteket, illetve bizonyos mértékben a kölcsönös politikai kontextust is.

közélíthető a szovjet rendszer az európai normákhoz, nem biztos, hogy kedvez ma az ókontinensnek.

Összességében három fontos érvet lehet megfogalmazni amellet, hogy a putyini Oroszország miért nem fog változtatni – amúgy valószínűleg inadekvát – modernizációs törekvésein. Egyfelől a rendszer geneziséből és a putyini vezetés elszigetelt voltából fakadóan ez a modernizációs pálya következik, ez rejt kevesebb kockázatot. Másrészt a külvilág is egyre inkább ezen modell sikereit igazolja vissza és ezt az üzleti-gazdaságpolitikai kultúrát igényli. Harmadrészt az orosz felsővezetés számára saját értékítélete alapján továbbra is inkább egy külpolitikai megaláztatás, a szuverenitás részleges elvesztése vagy a belső erőviszonyok megbomlása jelenti a fő fenyegetést, semmint a gazdasági lemaradás vagy a jóléti kudarc. Az elmúlt években a gazdasági recesszió közepette felvállaltak egy szíriai katonai intervenciót, jelentősen növelték a hadikiadásokat miközben a lakosság reáljövedelme közel 10%-ot esett. Putyin tulajdonképpen négy év megszorító politika után aratta eddigi legnagyobb arányú „választási győzelmét”. Mindezt persze fel lehet fogni a rezsim válságaként, de aligha egy modernizációs krízisre adott adekvát válaszként.

5. Kitekintés

2016-ban a Világbank adatai szerint Oroszország a GDP 5,4%-át, az orosz konszolidálatlan költségvetési számok szerint 6,7%-át fordította a fegyveres erőkre (ez utóbbi magában foglalja a „nemzeti biztonság és rendvédelem” költségvetési sort is). Nagyságrendileg ez annyi, mint az oktatásra és az egészségügyre fordított összeg együttvéve. Globális összehasonlításban ezzel az értékkel Oroszország a 7., öt közel-keleti (négy arab ország és Izrael) állam és Kongó előzi csak meg. Csakhogy míg ez utóbbiak valóban egy-egy akut konfliktuszóna szereplői, addig Oroszország esetében ez aligha állítható ilyen egyöntetűen. A militarizálódás ezen fokát – még ha az adott év kiemelkedő is volt a korszakban – nehéz nem a rendszer belső és külső elszigeteltségének, esetleg fenyegetettség-érzésének jeleként értelmezni. Mindez még látványosabban kidomborítja az utóbbi éveknek a gazdaságpolitikában is megmutatkozó elkülönülését és bezárkózását.

Mennyiben tekinthető az orosz eset a Nyugat-kritikus, az elkülönülést propagáló európai *Zeitgeist* képviselőjének, esetleg trendképzőjének? Abban az értelmezésben feltétlenül, hogy helyi társadalmak fenyegetésként, de legalábbis előnytelennek ítélik meg a nyugati intézményrendszernek a nyolcvanas évek végétől tartó túlzott térnyerését és elutasítják annak teljeskörű átvételét. Nem feltétlenül vetik azt el teljes mértékben, de egyoldalúan szelektálva kívánják azt alkalmazni. Európában hagyományosan a 2008-09-es válságot tekintik fordulópontnak. Az ókontinensen ez az integrációs lendület megtörését, a közösségi logika háttérbe szorulását és a nemzeti tematikák előretörését, a „mainstream politikai középnek” legalábbis Keleten és Délen való defenzívába kényszerülését és a gazdasági lemaradás általános érzetének térnyerését hozta el. 2008 után Oroszország sem nyerte vissza többé növekedési lendületét, csak nagyon kevés hiteles átalakítási kísérlet történt és az orosz politikai napirend egyre inkább a kollektív élmények, a nagyhatalmi és külpolitikai témák irányába fordult.

Ugyanakkor az orosz eset mégis inkább különáll a kelet- vagy dél-európai trendektől. A kilencvenes évek orosz átmenete sosem érte el a célját, nem tekinthető sem befejezettnek, sem sikeresnek. Kelet- és Dél-Európa országai, ha nem is zárkóztak fel teljes mértékben, de a nyugati világ részeivé váltak és aligha tudnak abból fájdalommentesen – ha egyáltalán – kiszakadni. Ezen országok legtöbbször alapesetben a 2010-es években sem fenyegette a világgazdasági leszakadás, legfeljebb annak Európával együtt történő „bársonyos hanyatlása”. Biztonságban érezhették magukat, nem szembesültek létkérdésekkel, ezeket a szólásokat legfeljebb a politikai harc eszközeként alkalmazza az elit populistább része. A globalizáció-ellenes erők egyike sem mert eddig totális konfliktusba kerülni a multinacionális nagyvállalatokkal. Leszámítva a kissé balesetszerű Brexit-et, még az Európai Unióval sem vitték kenyéértörésre a dolgot eddig. Mindez éles ellentétben áll a posztszovjet térséggel, amelynek nem energiaexportőr országai két évtized után az európai szegényház örökös lakóinak tűnnek és hanyattatásaik története még korántsem tekinthető lezártnak. Oroszország sem lehet biztos a jövője felől, jelenlegi állapota a látszólagos változatlanság ellenére sem tekinthető stabilnak.

Ennyiben minden hasonlóság ellenére az orosz gazdasági korszellem más alapokon nyugszik, mint európai társai. Utóbbiak a létező nyugati modellre, annak félperifériális formáira adott hagyományos reakciók, míg az előbbi egyfajta útkeresés. Nyugati integráció híján az orosz gazdasági rendszer ma is egy sor megkülönböztető sajátossággal bír. A nyersanyagexportőr szerep, a gyors gravitáció Kelet-Ázsia felé, a protekcionizmus egyre inkább alkalmazott lehetősége, a társadalmilag beágyazott államszerep és a külpolitikai ambíciók mind distinktív tényezők. Mindez ugyan nem állt össze egységes gazdaságpolitikai keretté, de összességében a kelet-közép-európai modellektől távolodó mintázatot mutat. Ugyan ezen sajátosságok nem mindegyike tűnik kedvezőtlennek, jelenleg kevés érv hozható fel amellett, hogy ez a pálya hosszabb távon biztosítani tudná a világgazdasági megkapaszkodást vagy felzárkózást.

Irodalomjegyzék

- Acemoglu, D. 2005: 'Politics and economics in weak and strong states', *Journal of Monetary Economics* no. 52, pp. 1199–1226.
- Acemoglu, D. 2008: 'Oligarchic Versus Democratic Societies', *Journal of European Economic Association*, vol. 6, no. 11, pp. 1–44.
- Ahrend, R. 2012: 'Understanding Russian regions' economic performance during periods of decline and growth—an extreme bound analysis approach', *Economic Systems*, vol. 36, no. 3, pp. 426–443.
- Aslund, A. 2002: *Building Capitalism – The Transformation of the Former Soviet Bloc*, Cambridge University Press, NY.
- Aslund, A. 2007: *Russia's Capitalist Revolution*, Peterson Institute, Washington DC.
- Auty, R. M. 1998: *Resource Abundance and Economic Development – Improving the Performance of Resource-Rich Countries*, United Nations University, Wider No. 44. Available from: <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/rfa44.pdf> [5 September 2007].
- Bloom, D. E. - Canning, D. - Sevilla, J. 2003: *The Demographic Dividend – A New Perspective on the Economic Consequences of Population Change*, RAND.
- Braguinsky, S. - Myerson, R. 2007: 'A macroeconomic model of Russian transition. The role of oligarchic property rights', *Economics of Transition*, vol. 15, no. 1, pp. 77–107.
- Buhvald, J. M. ed. 2015: *Polityika regionalnogo razvityija i szoversensztvovanyije ekonomiko-pravovih osznov federatyivnih odnosenyij*, Insztyitut Ekonomiki RAN, Moszkva.
- Buklemishev, O. 2016: "Investment Pause" in the Russian Economy & How to Overcome It, Power Point Presentation, MTA KRTK VGI, Available from: http://www.vki.hu/news/news_937.html.
- Campbell, R. W. 1983: 'The Economy', in: RF Byrnes ed, *After Brezhnev. Sources of Soviet Conduct in the 1980's*, pp. 68-125, Indiana University Press, Bloomington.
- Corden, M. - Neary, J. 1982: 'Booming sector and de-industrialisation in a small open economy', *The Economic Journal*, vol. 92, no. 368, pp. 825-848.
- Csaba, L. 1994: *Az összeomlás forgatókönyvei*, Figyelő, Budapest.

- Djankov, S. et al 2003: 'The new comparative economics', *Journal of Comparative Economics*, vol. 31, no. 4, pp. 595–620.
- Djankov, S. 2015: *Russia's Economy under Putin: From Crony Capitalism to State Capitalism*. Available from: <https://piie.com/sites/default/files/publications/pb/pb15-18.pdf> [16 May 2018].
- Esanov, A. - Raiser, M. - Buiters, W. 2001: 'Nature's Blessing or Nature's Curse: The Political Economy of Transition in Resource-Based Economies', EBRD Working Paper No. 65.
- FSzGSz, 2017: *Rosszijszkij Sztatyisztycseszkij Jezsegodnyik*, Moszkva.
- Gaidar, J. 2007: 'Gibel imperii. Uroki dlja szovremennoj Rosszii', *Rosszijszkaja polityicseszkaja enciklopedija*, Moszkva.
- Glazjev, Sz. Ju. 2013: *O celjah, problemah i merah goszudarsztvennoj polityiki razvityija i integracii*, Available from: <http://spkurdyumov.ru/future/o-celyax-problemah-i-merax-goszudarsztvennoj-politiki-razvityija-i-integracii/> [5 July 2018].
- Hoff, K. - Stiglitz, J. 2004: 'After the Big Bang? Obstacles to the emergence of the rule of law in post-communist societies', *American Economic Review* vol. 94, no. 3, pp. 753–764.
- Horvath, R. - Zeynalov, A. 2016: 'Natural resources, manufacturing and institutions in post-Soviet countries', *Resources Policy*, vol. 50, pp. 141-148.
- Högselius, P. 2013: *Red Gas – Russia and the Origins of European Energy Dependence*, PalgraveMacmillan, New York.
- Glaeser, E. - Scheinkman, J. Shleifer, A. 2002: *The Injustice of Inequality*. Available from: <http://www.nber.org/papers/w9150> [11 March 2015].
- Guriev, S. - Rachinsky, A. 2006: *The Evolution of Personal Wealth in the Former Soviet Union and Central and Eastern Europe*, Available from: <https://www.wider.unu.edu/publication/evolution-personal-wealth-former-soviet-union-and-central-and-eastern-europe>. [19 March 2018].
- Gustafson, T. 1989: *Crisis Amid Plenty – The Politics of Soviet Energy Under Brezhnev and Gorbachev*, Princeton University Press, New Jersey.
- Hauner, D. 2008: *Macroeconomic Effects of Pension Reform in Russia*, IMF Working Paper 201. Available from: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Macroeconomic-Effects-of-Pension-Reform-in-Russia-22297> [7 April 2011].

Deák András / *Van-e orosz modell? Gazdasági útkeresés és modernizáció Oroszországban*

- Horowitz, I. L. - Trimberger, E. K. 1976: State Power and Military Nationalism in Latin America *Comparative Politics*, vol. 8, no. 2, pp. 223-244.
- Inozemtsev, V. 2016: *Business as Usual: Russia Exhausts Its Reserve Fund* Publication, Eurasia Daily Monitor, vol. 15, no. 8, Available from: <https://jamestown.org/program/business-usual-russia-exhausts-reserve-fund/> [23 May 2018].
- Izborskij Klub, 2013: Nasa tiszjaceletnaja civilizacija pod ugroznoj, Available from: <http://www.dynacon.ru/content/articles/977/>.
- Jaszin, Je G et al 2013, 'Szosztitszja li novaja model ekonomiceszkiego rosztja v Rosszii?', *K XIV Aprelszkoj mezsdunarodnoj konferencii po problemam razvityija ekonomiki i obsesztva*, Available from: <https://www.hse.ru/data/2013/04/02/1293957000/yasin-ru.pdf> [23 June 2018].
- Jermolajev, Sz. 2017: *Formirovanyije i razvityije nyeftegazovoj zaviszimosztyi Szovjetszkovo Szozjuza*, Moszkovszkij Centr Carnegie, Moszkva.
- Kalotay, K. 2008: 'Russian transnationals and international investment paradigms', *Research in International Business and Finance*, vol. 22, no. 2. pp. 85-107.
- Karaganov, S. 2017: 'Ot povorota na Vosztok k Bolsoj Jevrazii', *Mezsdunarodnaja Zsizny* 2017/5. Letöltve: <http://www.globalaffairs.ru/pubcol/Ot-povorota-na-Vostok-k-Bolshoi-Evrazii-18739>. [2 July 2017].
- Karl, T. L. 1997: *The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro-States*, University of California Press.
- Kornai, J. 2000: 'The System Paradigm', in Schekle, W et al, (eds), *Paradigms of Social Change*. pp. 111–133. Campus Verlag – St. Martin's, Frankfurt, New York.
- Kornai, J. 2016: 'The System Paradigm Revisited', *Acta Oeconomica*, vol 66, no 4, pp. 547-596.
- Kosals, L. 2006: *Interim outcome of the Russian transition: clan capitalism*, Kyoto University, Discussion paper No. 610. Available from: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/pdf_seminar/060124kosals.pdf [19 March 2018].
- Kronenberg, T. 2004: 'The curse of natural resources in the transition economies', *Economic Transition*, vol. 12, no. 3, pp. 399–426.
- Kuboniwa, M. 2014: *The Impact of Oil Prices, Total Factor Productivity and Institutional Weakness on Russia's Declining Growth*, RRC Working Paper, No. 49. Available from: http://www.ier.hit-u.ac.jp/~kuboniwa/kuboniwa_en/RRC_WP_No49.pdf [4 September 2017].

- Kuboniwa, M. 2016: *Estimating GDP and Foreign Rents of the Oil and Gas Sector in the USSR then and Russia now*, RRC Working Paper, No. 61. Available from: http://www.ier.hit-u.ac.jp/rrc/Japanese/pdf/RRC_WP_No61.pdf [4 September 2017].
- Kvintradze, E. 2010: *Russia's Output Collapse and Recovery: Evidence from the Post-Soviet Transition*, IMF Working Paper 89. Available from: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Russia-s-Output-Collapse-and-Recovery-Evidence-from-the-Post-Soviet-Transition-23717> [19 October 2016].
- Lane, D. 2008: From chaotic to state-led capitalism, *New Political Economy*, vol. 13, no. 2, pp. 177–184.
- Levin, M. - Satarov, G. 2014: 'Rent-Seeking Russia', *Voprosy Ekonomiki*, no. 1. pp. 47-62.
- Luong, P. J. - Weinthal, E. 2010: *Oil Is Not a Curse: Ownership Structure and Institutions in Soviet Successor States*, Cambridge University Press.
- Lynch, A. C. 2012: Deng's and Gorbachev's Reform Strategies Compared, *Russia in Global Affairs*, no. 2, Available from: <http://eng.globalaffairs.ru/number/Dengs-and-Gorbachevs-Reform-Strategies-Compared-15577> [11 May 2018].
- Makarov, I. 2016: 'Transformation of Social and Economic Model in Asia-Pacific Region and its Implications for Russia's Turn to the East', *Journal of Siberian Federal University*, vol. 11, no. 9. Available from: http://elib.sfu-kras.ru/bitstream/handle/2311/29957/02_Makarov.pdf;jsessionid=A180F5FAE6C31B30D7E3A945FFCE1E56?sequence=1. [11 July 2017].
- Malle, S. 2013: 'Economic modernisation and diversification in Russia. Constraints and challenges', *Journal of Eurasian Studies*, no. 4, pp. 78-99.
- Medvedev, D. 2009: *Go Russia!*, Available from: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/5413> [1 August 2014].
- Nienke, O. - Katerina, K. 2007: *Diagnosing Dutch Disease: Does Russia Have the Symptoms?*, IMF Working Paper, No. 102.
- North, D. C. 1990: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press. Cambridge.
- Pappe, J. - Galuhina, J. 2009: *Rossiyskiy krupniy biznes*, Moscow, GU VSE.
- Pumpjanskij, D. A. 2016: „Importozamesenyije kak insztrument ekonomiceszkogo razvityija: vozmoznosztji i ogranyicsenyija” in: AN Sohin et al, *Biznesz i Vlaszty – Vzaimogyesztvija v uszlovijah krizisza*, pp. 23-38. VSE, Moszkva.

- Putin, V. 2016: *Presidential Address to the Federal Assembly*, Available from: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/53379> [1 June 2018].
- Sachs, J. D. - Warner, A. M. 1997: 'Sources of slow growth in African Economies', *Journal of African Economies*, vol. 6, no. 3, pp. 335–376.
- Shadrina, E. - Bradshaw, M. 2013: Russia's energy governance transitions and implications for enhanced cooperation with China, Japan, and South Korea, *Post-Soviet Affairs*, vol. 29, no. 6, pp. 461–499.
- Shleifer, A. - Treisman, D. 2005: 'A Normal Country: Russia After Communism', vol. 19, no. 1, pp. 151–174.
- Slavkina, M. 2015: *Nyeftegazovij faktor otyecsesztvennoj modernizacii 1939-2008*, Vesz Mir, Moszkva.
- Smith, M. A. 2010: *Medvedev and the Modernisation Dilemma*, Available from: https://www.files.ethz.ch/isn/123733/Russian%20Series%2010_15_Web.pdf [12 November 2012].
- Sutela, P. 2002: 'How to Escape the Trap of Resource-Based Development: Contrasting Experiences', *Ekonomicseskij Zsurnal VSE*, no. 3, pp. 315-323.
- Sztrategyija-2020: Novaja model rosztá – novaja szocialnaja polityika, Available from: <http://2020strategy.ru/2020>.
- Sz. Bíró, Z. 1995: 'Az orosz történelmi fejlődés különössége: rivális koncepciók és az önreflexió hagyományai', *Replika*, no 19-20, pp. 93-102.
- Tiwari, S. - Ibarra, G. L. - Narayan, A. 2015: *How Unfair Is the Inequality of Wage Earnings in Russia? Estimates from Panel Data*, World Bank Working Paper 32. Available from: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/22162> [21 November 2015].
- Transparency International, 2017: *Corruption Perceptions Index*, Available from: <https://www.transparency.org/research/cpi/overview>.
- Trimberger, E. K. 1972: A theory of elite revolutions, *Comparative International Development*, vol. 7, no. 3, pp. 191-207.
- Tsygankov, A. P. 2014: *The Strong State in Russia. Development and Crisis*, Oxford University Press, Oxford.
- US Census Bureau, Available from: <http://www.census.gov/population/international/data/idb/informationGateway.php>.

- Yakovlev, A. 2006: ' The evolution of business – state interaction in Russia: From state capture to business capture?', *Europe-Asia Studies*, vol. 58, no. 7. pp. 1033-1056.
- Yakovlev, A. 2014: Russian modernization: Between the need for new players and the fear of losing control of rent sources, *Journal of Eurasian Studies*, no. 5, pp. 10-20.
- Willerton, J. P. - Beznosov, M. - Carrier, M. 2005. Addressing the challenges of Russia's "failing state": The legacy of Gorbachev and the promise of Putin, *Demokratizatsiya*, vol 13, no 2, pp. 219-239.
- World Bank, 2011: *Russian Economic Report*, No. 24, March 2011, pp. 21-22.
- World Bank, 2013: *Russian Federation: Export Diversification through Competition and Innovation: A Policy Agenda*, World Bank Report No. 68447-RU.
- World Economic Forum, 2018: The Global Competitiveness Report 2017-2018, Available from: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2017-2018>.